
EX SCIENTIA SPES
JULIUS S. HELD

Nathl W. Appleton

M. TVLLII
CICERONIS

DE OFFICIIS:

CATO MAJOR, SEU DE SENECTUTE:

LAELIUS, SIVE DE AMICITIA.

CUM NOTIS

JO. AUG. ERNESTI.

BOSTONIAE: WELLS ET LILLY.

.....

MDCCCXVI.

BOSTONIAE: WELLS ET LILLY,
Typographis.

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS AD MARCUM FILIUM

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cum Cicero, reipublicae libertate sublata, se ad philosophiae studium retulisset, multosque illustres ejus locos latinis litteris illustrasset; suscepit ad filium, Athenis studiis litterarum operam dantem, de officiis scribere, non modo, ut hic quoque locus, qui latissime patet, latinis litteris illustraretur, sed etiam, quod esset aetati Ciceronis filii et auctoritati parentis aptissimus. Quamquam autem haec quaestio communis est omnium philosophorum; tamen his paene propria est, qui summum bonum honestate metiuntur, nempe Academicorum, Peripateticorum et Stoicorum, qui in constituendo summo bono verbis magis quam re discrepabant. Secutus ergo Cicero est in hac quaestione potissimum Stoicos, et ex eorum fontibus, judicio arbitratuque suo, quantum quoque modo visum est, hausit. Tradita officii et definitione et divisione, quinque facit genera deliberationis in consilio capiendo: primum, honestumne factu sit an turpe, quod in deliberationem cadit: alterum, conducatne an noceat: reliqua vero, ubi cum honesto pugnat id quod videtur utile, et cum aliud alio honestius aut utilius videtur, utrum alteri sit praeponendum. In tres igitur partes totam disputationem distribuit, quarum prima est de honesto, altera de utili, sed dupliciter utraque, et tertia de comparatione eorum. c. 3. Primum formam quandam honesti exhibet a natura humana ductam, ejusque quattuor partes facit, sapientiam, justitiam, temperantiam, et fortitudinem seu magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quaedam officia nascuntur. c. 4. Ac de his quattuor partibus

accurate disputat, et quomodo ab iis officia ducantur, ostendit, c. 5—42. Huic disputationi subjicit de comparatione honesti, de duobus honestis utrum honestius. c. 43. s.

1 Quamquam te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum; idque Athenis, abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae, propter summam et doctoris auctoritatem, et urbis; quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis: tamen, ut ipse [1] ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina conjunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione [2] feci: idem tibi censeo faciundum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem, [3] nos ut videmur magnum attulimus adjumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litterarum rudes, sed etiam docti, aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum, et ad judicandum. Quamobrem disces tu quidem a principe hujus aetatis philosophorum, et disces, quamdiu voles: tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non poenitebit. Sed tamen [4] nostra legens, non multum a Peripateticis

[1] *ad meam utilitatem*] haec absunt a Ms. Curiensi: quod placet. nam profecto languent.

[2] *feci: idem tibi censeo*] *feci* a libris quibusdam scr. abest, etiam ed. Mog. bene, opinor. pro *idem* libri scripti plures vel *item* habent vel *itidem*. Ms. Duisb. et ed. Col. *identidem*. suspicatus sum, Ciceronem scripsisse *ita idem* vel nude *ita*, quod το *ut ipse* requirere videtur. Ed. Mog. habet *id*.

[3] *nos et videmur*] non satis haec forma nobis placet. melius videtur dicturus, fuisse *nos videmur* - - *attulisse*. Forte tamen scripsit, *ut videmur nobis*. nam in quibusdam libris *nos* est post *videmur*, in *ut videmur*, nude posito, possit jactatio intelligi, quasi sic homines judicarent. at Cicero modestia videtur uti voluisse. Ms. Duisb. habet *videtur*, non melius.

[4] *nostra legens.*] Sic fere libri scr. etiam Duisb. et Goth. et edd. vett. Graevius *leges* recepit e libris quibusdam, quod et J. F. Grono-

[5] dissidentia: quoniam [6] utrique, et Socratici, et Platonici esse volumus: de rebus ipsis utere tuo judicio: nihil enim impedio: orationem autem Latinam profecto [7] legendis nostris efficies pleniorem. Nec vero arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis; quod est [8] oratoris proprium, apte, distincte, ornateque dicere, quoniam in eo studio aetatem consumsi, si id mihi assumo, [9] videor id meo jure quodam modo vendicare. Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, [10] qui jam illos fere aequarunt, studiose legas. Vis enim dicendi major est in illis: sed hoc quoque colendum est aequabile et temperatum orationis genus. Et id quidem [11] nemini video Graecorum contigisse, ut idem utroque in genere laboraret, [12] sequereturque et illud forense

vio placebat, quia τῷ *legens* nil responderet. immo et respondet *efficies orationem pleniorem.*

[5] *dissidentia.*] Ms. Goth. *discedentia.*

[6] *utrique*] non placuit haec lectio quibusdam viris doctis. Gronovius et Graevius malebat *utrumque.* Ms. Cur. habet *quoniam utique,* quod non displicet.

[7] *legendis nostris.*] Ms. Duisb. *legendo nostra,* utrumque sapit glossam. nam refertur hoc ad *legens.*

[8] *oratoris proprium, apte, distincte, etc.*] an *oratori?* tum pro *apte* Ms. Cur. *aperte,* quod non displicet h. l. nam *apte* latius patet, quam sententia hujus loci desiderat, quae sc. virtutes oratoris singulas videtur exprimere voluisse, quarum prima est perspicuitas.

[9] *videor id meo jure quodam modo vendicare*] non placet *modo* idque aut delendum, aut pro eo *mihi* legendum videtur, quod in hac forma numquam abest apud Ciceronem.

[10] *qui jam illos fere aequarunt*] recepi lectionem sine dubio meliorem vulgata *qui se illis jam fere aequarunt:* etiam alii quidam fecere.

[11] *nemini video Graecorum contigisse.*] Vulgati addunt *adhuc* ante *contigisse,* quod mihi nunquam placuit: quia abest a Mss. Goth. Cur. edd. Mog. Col. delevi.

[12] *sequereturque.*] Ms. Cur. *consequereturque,* quod non displicet. nam *consequi* exquisitius pro *sequi persequi, sectari* dicitur. v. Clav.

dicendi, et hoc quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, [13] disputator subtilis, orator parum vehemens: dulcis tamen; ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium: utrumque certe secuti sumus. Equidem et Platonem existimo, [14] si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere: et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset, et pronuntiare voluisset, ornate splendideque [15] facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele, et Isocrate judico: quorum uterque suo studio delectatus, contemsit alterum.

2 Sed cum statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere, et multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et aetati tuae esset aptissimum, et auctoritati meae. Nam cum multa sint in philosophia et gravia, et utilia, accurate copioseque a philosophis disputata: latissime patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis, et praecepta sunt. Nulla enim vitae pars neque publicis, neque privatis; neque forensibus, neque domesticis in rebus; neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: [16] in eoque colendo sita vitae est honestas omnis, et in negligendo turpitudo. Atque haec qui-

[13] *disput. subtilis.*] Ms. Cur. *disp. quidem subtilis.*

[14] *si genus forense*] edd. pr. *si genus id f.* recte *id* delevere Grut. et Graev. abestque e multis libris scr. etiam Duisb. Goth. et Cur. item edd. pr.

[15] *facere potuisse*] *facere* abest Ms. Goth. Duisb. placet.

[16] *in eoque et colendo - - et in negligendo*] primum *et* delevi, auctoribus libris scriptis et edd. quibusdam, ut Colon. ed. Mog. Rom. habent *in eoque excolendo.* idem fecerim in altero.

dem quaestio communis est omnium philosophorum. quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullae disciplinae, quae propositis bonorum et malorum finibus, [17] officium omne pervertant. nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum; [18] idque suis commodis, non honestate metitur: hic, si sibi ipse consentiat, et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec justitiam, nec liberalitatem. fortis vero, dolorem summum malum judicans; aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. Quae quamquam ita sunt in promtu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis [19] alio loco disputata. Hae disciplinae igitur si sibi consentaneae esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, conjuncta naturae, tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab his, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Itaque propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli, jam pridem explosa sententia est: qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequemur igitur hoc quidem tempore, et hac in quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes; sed, ut solemus, e fontibus

[17] *o. o. pervertant*] sic in quatuor libris scriptis reperit Guilielmius. id quia vera latinitas postulat, recepi. nam post *sunt*, *qui* conjunctivus esse debet. Sic est in Ms. Duisb. et ed. Colon.

[18] *idque suis commodis - metitur*] hoc est conjungendum cum superiori; *qui summum bonum sic instituit* nam si cum proxime antecedente, atque adeo *sic instituit* conjungeretur, deberet esse *metiatur*.

[19] *alio loco*] in Libr. de Finibus B. et M.

eorum, judicio arbitrioque nostro, [20] quantum quoque modo videbitur, hauriemus.

Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: quod a Panaetio praetermissum esse miror. omnis enim, quae a ratione suscipitur de aliqua re, institutio, debet a definitione proficisci: ut intelligatur, quid sit id, de
3 quo disputetur. Omnis [21] de officio duplex est quaestio. unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: alterum, quod positum est in praeceptis, quibus in omnes partes usus vitae [22] conformari possit. Superioris generis hujusmodi exempla sunt: Omniane officia perfecta sint: num quod officium aliud alio majus sit: et quae sunt generis ejusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea, quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem vitae communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum. Atque etiam alia divisio est officii. nam et medium quoddam officium dicitur, et perfectum. Perfectum officium, rectum, opinor, vocemus, quod Graeci κατόρθωμα, hoc autem commune καθῆκον vocant. Atque ea sic definiunt, ut, rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant: medium autem officium id esse dicant, quod, cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii

[20] *quantum quoque modo videbitur hauriemus*] semper offendi in *hauriemus*, quod non consentit antecedentibus. Visum est legendum *haurientes*.

[21] *de officio duplex est quaestio*] i. e. de officio duplici modo disputatur, primum in genere et θεωρητικῶς, deinde παραινετικῶς, cum praecepta officiorum singulorum traduntur.

[22] *conformari.*] Sic legendum, ut Lambinus edidit, probaveruntque P. Manutius et alii, estque in Ms. Duisb. non ut vulgo editum est *confirmari*: quae verba et alibi confusa sunt.

capiundi deliberatio. nam, honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit. in quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut consultant, ad vitae commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint juvare, et suos, conducat id, necne, de quo deliberant. quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Cum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi. Hac divisione, (cum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit) duo praetermissa sunt. Nec enim solum utrum honestum, an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque, duobus praepositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur [23] est de honesto, sed dupliciter: tum pari ratione de utili; post de comparatione eorum disserendum.

Principio generi animantium omni est a natura tri- 4
butum, ut se, vitam, corpusque tueatur, declinetque ea, quae nocitura videantur, [24] quaeque ad vivendum sint necessaria, anquirat, et paret, ut pastum, ut latibula, ut

[23] *est de honesto*] *est* abest Ms. Duisb. sed in sine est *disserendum erit.*

[24] *quaeque ad vivendum sint necessaria*] in hoc variant libri. alii *omniaque quae, ei sunt*, alii *omniaque quae sunt*, quod edere cum Langio voluit Graevius, sed operae non paruere, dederuntque vulgatum ante *omniaque quaecumque - - sint.* Ego secutus sum ed. Rom. Mediol. Mog. quae lectio optima est. nam *omnia* vel *quaecumque* intelligitur per se, ut in superioribus membris, nec id opus erat in hoc addi.

alia ejusdem generis. Commune [25] item animantium omnium est conjunctionis appetitus, procreandi causa, et cura quaedam eorum, quae procreata sunt. Sed inter hominem et beluam hoc maxime interest, quod haec [26] tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest, quodque praesens est, se accommodat, paullulum admodum sentiens praeteritum, aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt, earumque progressus, et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, et rebus praesentibus adjungit atque annectit futuras: facile totius vitae cursum videt, ad eamque degendam praeparat res necessarias. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis, et ad vitae societatem: ingeneratque in primis praecipuum quendam amorem in eos, qui procreati sunt: impellitque, ut hominum coetus, et [27] celebrationes, esse, et a se obiri velit: ob easque causas studeat parare ea, quae suppeditent et ad cultum, et ad victum: nec sibi soli, sed conjugi, liberis, ceterisque, quos caros habeat, tuerique debeat. Quae cura exsuscitat etiam animos, et majores [28] ad rem gerendam facit. Imprimisque hominis est propria veri inquisitio, atque investigatio. Itaque cum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere: cognitionemque rerum aut

[25] *item.*] Sic cum Pearcio dedi pro vulgato *autem*, quod est ab h. l. alienum. Sic ille in edd. Leodegarii et Lamb. reperit. Sic et Davisius corrigi volebat.

[26] *tantum, quantum sensu movetur, ad id solum,* etc.] In hoc semper haesi. Conjeci vel *quantum* delendum esse, vel *solum.*

[27] *celebrationes esse et a se obiri v.*] Valde in hoc loco variant libri scr. et edd. haec lectio optima videtur.

[28] *ad rem gerendam facit.*] Graevio placet correctio J. F. Gronovii *rem quaerendam.* sed hoc sensu et *rem gerere* dicitur, ut Off. II. 11.

occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. ex quo intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adjuncta est appetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, nisi praecipienti, aut docenti, aut utilitatis causa, juste et legitime imperanti: ex quo animi magnitudo exsistit humanarumque rerum contemtio. Nec vero illa parva vis naturae est rationisque, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo; quid sit, quod deceat; in factis dictisque qui modus. itaque eorum ipsorum, quae adspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulcritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulcritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat: cavetque, ne quid indecore, effoeminateve faciat: tum in omnibus et opinionibus, et factis, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, honestum: quod etiam si [29] nobilitatum non sit, tamen honestum sit: quodque vere dicimus, etiam, si a nullo laudetur, natura esse laudabile.

Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam 5
faciem honesti vides: quae si oculis cerneretur, [30] mi-

[29] *nobilitatem non sit*] non praedicetur ac laudetur, ut notum fiat longe lateque.

[30] *m. amores, ut ait Plato, excitaret sapientiae*] sine dubio *sapientiae* est vitiosum. Faernus bene correxit *sui*. Plato dixit in Phaedro, sapientiam, si oculis cerneretur, magnos amores sui excitaturam. Hoc applicavit Cicero ad honestatem. *ut ait Plato* est, ut cum Platone loquar. Ergo *sapientiae* locum non habet. Probat *sui* etiam Pearcius: qui tamen et addi vult, *ut ait Plato de sapientia*. Sententiam Platonis de sapientia habet de Fin. II, 16. ex quo hic locus interpolatus videtur.

rabiles amores (ut ait Plato) excitaret sui. Sed omne, quod honestum est, id quattuor partium oritur ex aliqua. aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur: aut in hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide; aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore; aut in omnium, quae fiunt, quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. Quae quattuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, [31] quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri: ejusque virtutis hoc munus est proprium. Ut enim quisque maxime perspicit, [32] quid in re quaque verissimum sit, [33] quique acutissime et celerrime potest et videre, et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. quocirca huic, quasi materia, quam tractet, et in qua versetur, subjecta est veritas. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur: ut et societas hominum conjunctioque servetur, et animi excellentia magnitudoque cum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem, et constantia, et moderatio, et ea quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quaedam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quae tractantur in vita, modum quendam

[31] *quae prima descripta est*] i. e. quam in descriptione i. e. partitione, primo loco posui v. Clav. in *describere*.

[32] *quid - - verissimum sit.*] Ms Duisb. *quod - - est.*

[33] *quique acut.*] *quique* non bene respondet τῷ *ut quisque*. Puto corrigendum esse, *utque*.

et ordinem adhibentes, honestatem et decus conservabimus.

Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam 6
vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime [34] naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem: in qua excellere pulcrum putamus: labi autem, errare, nescire, decipi, et malum, et turpe ducimus. In hoc genere et naturali, et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamus. quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit ad considerandas res, et tempus, et diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium, multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias: quibus vitiis declinatis, [35] quod in rebus honestis, et cognitione dignis, operae, curaeque ponetur, id jure laudabitur: [36] ut in astrologia C. Sulpicium audivimus: in geometria Sex. Pompejum ipsi cognovimus: multos in dialecticis, plures in jure civili. quae omnes artes in veri investigatione versantur: cujus studio a rebus gerundis abduci, contra officium est. virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen saepe fit intermissio, multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quae numquam acquiescit, potest nos [37] in studiis cogitationis, etiam sine opera nostra, con-

[34] *nat. attingit hum.*] conjunctionem habet cum natura humana, eique convenit. v. Clav. in *attingere.*

[35] *quod in rebus.*] Sic edd. pr. et Graev. Pearcii, etc. male aliae *quid.*

[36] *ut in astr. C. Sulpicium audivimus*] sc. fecisse, multum studii posuisse.

[37] *in studiis cogitationis.*] Sic edd. pr. et Mss. plerique, etiam

tinere. Omnis autem cogitatio, motusque animi, aut in consiliis capiundis de rebus honestis, et pertinentibus ab bene beateque vivendum, aut in studiis scientiae cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

7 De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos, et vitae quasi communitas continetur. cujus partes duae sunt: justitia, in qua virtutis splendor est maximus: ex qua boni viri nominantur; et huic conjuncta beneficentia, quam eamdem vel benignitatem, vel liberalitatem [38] appellari licet. Sed justitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus injuria: deinde ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla naturâ: sed aut veteri occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte. ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatum dicatur: Tusculanus Tusculanorum: similisque est privatarum possessionum descriptio. ex quo, quia suum cujusque sit; eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: [39] eo si qui sibi plus appetet; violabit jus humanae societatis. Sed quoniam, (ut praeclare scriptum est a Platone) [40] non nobis solis nati sumus,

Goth. Cur. placuit nonnullis *cognitionis*, ut Lambino, Graevio. sed studia *cogitationis* h. l. clare opponuntur studiis *actionis*. tum pertinet hoc non tantum ad studium doctrinae, sed etiam consilii capiendi, ut seqq. docent.

38 *appellari licet*] malim *appellare.*

39 *ea si qui sibi plus appetet*] plus eo, quod sibi obtigit legitimo modo. haec lectio est edd. pr. eamque lectionem alteri, *ex quo si qui sibi appetet* praetulere P. Manutius, Victorius, Lambinus et Pearcius, qui eam revocavit. bene. sic est Ms. Duisb.

40 *non nobis solum nati sumus.*] Credo legendum *solis : solum*

ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici: atque, ut placet Stoicis, [41] quae in terris gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se, aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiundo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. Fundamentum est autem justitiae fides; id est, dictorum conventorumque constantia et veritas. ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, credamusque, quia fiat, quod dictum est, appellatam fidem.

Sed injustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possint, non propulsant injuriam. Nam qui injuste impetum in quempiam facit, aut ira, [42] aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, injuriae, tam est in vitio, quam si parentes, aut patriam, aut socios deserat. Atque illae quidem injuriae, quae nocendi causa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur; cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo affi-

pertineret ad *nati sumus*, quod est alienum. Ita apud Platonem Ep. 1. ad Archytam, legendum *συχ ἑαυτῳ μονῳ*, non *μονον*.

41 *quae in terris gignuntur.*] Latinitas postulat *gignantur*, sicque rescripsi.

42 *aut aliqua perturbatione*] int. alia qua, ut saepe est apud Ciceronem *aliquis*.

ciatur incommodo. [43] Maximam autem partem ad injuriam faciundam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt : in quo vitio latissime patet
8 avaritia. Expetuntur autem divitiae cum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major est animus, in iis pecuniae cupiditas [44] spectat ad opes, et ad gratificandi facultatem : ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitaeque cultus cum elegantia et copia : quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda : sed fugienda semper injuria est. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos justitiae capiat oblivio, [45] cum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderint. Quod enim est apud Ennium,

Nulla sancta societas. nec fides regni est :

id latius patet. nam, quidquid ejusmodi est, [46] in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit, sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit, propter eum, [47] quem sibi ipse opinionis errore finxerat,

43 *Maximam partem*] est plerique, ut *partim* dicitur pro *quidam* v. Clav. in partim.

44 *spectat ad opes*] i. e. ad potentiam consequendam.

45 *cum - - inciderint.*] Sic Mss. et edd. vett. Graevius dedit tacite *inciderunt*, quod verum puto.

46 *in quo*] pro *ut in eo*, exquisitius. et sunt plura hujus formae exempla.

47 *quem sibi ipse - - finxerat*] *ipse* aut delendum, aut corrigendum *ille*.

principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis, splendidissimisque ingeniis plerumque existunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. Sed in omni injustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est, et ad tempus, [48] an consulto et cogitato fiat injuria. Leviora enim sunt, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidem injuria satis dictum est. Praetermittendae 9
autem defensionis, deserendique officii, plures solent esse causae. Nam, aut inimicitias, aut laborem, aut sumtus suscipere nolunt: aut etiam negligentia, pigritia, inertia; aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque [49] ea, quae plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari soleant, contemnant, et pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam alterum justitiae genus assequuntur, inferenda ne cui noceant injuria: in alterum incidunt. Discendi enim

[43] *an consulto et cogitato fiat injuria.*] *Cogitato* habent edd. pr. Sed plures Mss. in his Goth. habent *cogitata*, quod Graevius edere voluit, in ed. sec. edidit Pearcius. Latini alias dicunt *cogitate*: sed *cogitato* etiam analogia latinitatis fert, et Cicero videtur sic dixisse, quia *consulto* praecesserat.

[49] *ea, quae - - expetant - - soleant.*] Sic edidi pro vulgato *expetunt* et *solent*. primo latinitatis ratio mihi correctionem subjecit, firmavere deinde libri scr. et edd. In Ms. Goth. est *exspectant*, quod factum est ex *expetunt* deinde Ms. Erf. Duisb. et Col. ed. Rom. non modo hoc habent, sed etiam *soleant*. denique edd. Mog. Mediol, plane habet *expetant* et *soleant*. Vulgatum ortum est a correctoribus germanicis.

studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putant, nisi coactos. aequius autem erat id voluntate fieri. nam hoc ipsum ita justum est, quod recte fit, si est voluntarium. Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injustiae genere vacant; in alterum incurrunt. deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quoniam igitur duobus generibus injustitiae propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus justitia continetur: facile, quod cujusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, judicare. [50] Est enim difficilis cura rerum alienarum: quamquam Terentianus ille Chremes humani nihil a se alienum putat: sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera, aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris; quae, quasi longo intervallo interjecto, videmus: aliter de illis, ac de nobis, judicamus. Quocirca bene praecipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, aequum sit, an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat injuriae.
10 Sed incidunt saepe tempora, cum ea, quae maxime videntur digna esse justo homine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur, fiuntque contraria: ut reddere

[50] *Est enim difficilis.*] Haec non bene cohaerent cum praecedentibus, ut vidit jam Pearcius. nam non ratio eorum redditur, sed contrarium dicitur. Pearcius conjiciebat *Est quidem.* forte melius sit *tamen*, vel *autem*.

depositum, promissum facere; quaeque pertinent ad veritatem, et ad fidem, ea migrare interdum, et non servare, sit justum. Referri enim decet ad ea, quae proposui in principio, fundamenta justitiae: primum, ut ne cui noceatur: deinde, ut communi utilitati serviatur. [51] ea cum tempore commutantur, commutatur officium, et non semper est idem. [52] Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus filio Hippolyto non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, [53] cui promiseris, contra officium est, majus anteponi minori: ut, si constitueris te cuipiam advocatum in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris: magisque ille, cui promissum sit, ab officio

[51] *ea cum tempore commutantur.*] Haec est lectio edd. pr. Rom. Mediol. etc. sic et Mss. plures, etiam Duisb. post edidere quidam *tempora*, quod et Mss. quidam, etiam Goth. habet. sed in ea lectione non commodus sensus est. itaque Graevius malebat *ea* deleri. mihi olim visum est corrigendum *ergo.*

[52] *Potest accidere promissum aliquod - - ut id*, etc.] dictum hoc est pro: potest accidere, ut promissum aliquod effici inutile sit, etc. Simile est: *audivi Crassum, cum is diceret* pro *audivi cum Crassus diceret* et alia.

[53] *cui promiseris, contra officium est, majus anteponi minori.*] Sic edidi cum Pearcio, auctoribus libris scr. et edd. pro vulgato *cui promiseris. Contra officium est, m. non anteponi minori*, interpunctio major non est in multis libris scr. nec in Goth. et abest *non.* pro quo quidam, ut et ed. pr. habent *damnum*, quod est a glossa. nam *majus* respicit verba *si plus tibi noceant.*

discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis standum non esse, quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? quae quidem pleraque [54]jure praetorio liberantur, nonnulla legibus. Exsistunt etiam saepe injuriae calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa juris interpretatione. Ex quo illud: *summum jus, summa injuria*, factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur: [55] ut ille, qui, cum triginta dierum [56] essent cum hoste pactae indutiae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium indutiae. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q Fabium Labeonem, seu quem alium (nihil enim praeter auditum habeo) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter, atque ut regredi, quam progredi mallent. Id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, [57] sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem est, non judicare. quocirca in omni re fugienda est talis sollertia.

11 Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus injuriam acceperis. Est enim

[54] *jure praetorio liberantur*] i. e. edicto praetoris excipiuntur ab iis promissis, quae servanda sint, et ad quae servanda cogi vi praetoris possis.

[55] *ut ille*] int. fecit, peccavit.

[56] *essent - - pactae indutiae*] plures libri scr. etiam Duisb. Goth. habent *factae*, sed in altero membro *pactae*. passive hoc verbum Cicero etiam dixit ad Att. II, 9. *quae de me pacta sunt*.

[57] *sicut ipsi dixeraat.*] In Ms. Pithoei fuit *discesserant*. quod placet Graevio: mihi non. *dicere* est h. l. definire.

ulciscendi et puniendi modus. atque haud scio, an satis sit, eum, qui lacessierit, injuriae suae poenitere: ut et ipse ne quid tale posthac, et ceteri sint ad injuriam tardiores. Atque in republica maxime conservanda sunt jura belli. Nam cum sint duo genera decertandi; unum per disceptationem, alterum per vim: cumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine injuria in pace vivatur: parta autem victoria, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt: ut majores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at Karthaginem et Numantiam funditus sustulerunt. nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, [58] opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciundum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia, paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum; si non optimam, at aliquam rempublicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, [59] ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt. in quo tantopere apud nostros justitia culta est, ut ii, qui civitates, aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more majorum. Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani jure perscripta est. Ex quo

[58] *opportunitatem loci*] tum ad reparandas opes, tum ad bellum gerendum.

[59] *ad imp. fidem confugient*] alii scr. ut Goth. et edd. ut Mog. Rom. *confugiunt* non deterius altero. optimum foret *confugerint*.

intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit et indictum. [60] Pompilius imperator tenebat provinciam: in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Pompilio videretur, unam dimittere legionem; Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Pompilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiae sacramento: quia, priore amisso, jure cum hostibus pugnare non poterat. [61] Adeo summa erat observatio in bello movendo. [62] M. quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit, se audisse, eum missum factum esse a consule, cum in Macedonia Persico bello miles esset. Monet igitur, ut caveat, ne proelium ineat. negat enim jus
12 esse, qui miles non sit, pugnare cum hoste. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, [63] lenitate verbi tristitiam rei mitigatam. Hostis enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Indicant duodecim tabulae: AUT STATUS DIES CUM HOSTE. Itemque, ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUC-

[60] *Pompilius*] alii *Popilius*. v. Clavem lectionem hanc bene defendit Chapmannus ad h. l. in ed. Pearcii, quam et habet Ms. Duisb. edd. Mog. Col.

[61] *Adeo s. erat observatio*, etc.] i. e. diligentia servandi juris. sed totum hoc pro glossatoris additamento habet Graevius delerique vult. Jo. Sarisberiensis in Policrat. VI, 7. affert hunc locum Ciceronis, sed haec verba non habet. Ms. Duisb. addit *tum* : *A. tum erat.*

[62] *M. quidem C. senis - - pugnare cum hoste*] hoc totum insititium judicat Chapmannus: si tamen genuinum sit, ad aliam historiam pertinere putat.

[63] *lenitate v. tristitiam rei mitigante.*] Sic Mss. plures item Duisb. et edd. vett. alii *mitigatam*, quod et editum est a nonnullis. bene: nam hoc pendet ab *animadverto.*

TORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum [64] quicum bellum geras, tam molli nomine [65] appellari? Quamquam id nomen durius jam effecit vetustas, [66] a peregrino enim recessit, et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. Cum vero de imperio decertatur, belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante justas causas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim [67] cum civiliter contendimus, aliter, si est inimicus, aliter, si competitor: cum altero certamen honoris, et dignitatis est; cum altero capitis, et famae: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal, reliqui justiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis, illa praeclara:

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis;
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat fors,
Virtute experiamur. et hoc simul [68] accipite dictum:

[64] *quicum bellum geras.*] Sic correxi pro *bella,* ut edidit etiam Pearcius e Mss. et ed. Victorii. sed sic jam est in ed. Mog. Col. Rom. sic et Ms. Duisb.

[65] *appellari*] libri quidam scr. ut Goth. Cur. item edd. pr. Mog. Col. Rom. habent *appellare.*

[66] *a peregrino jam recessit*] delevi *jam,* quod a multis Mss. etiam Duisb. abest et ab edd. pr. Mog. Col. Rom. et aliis. delevit et Pearcius.

[67] *cum civi aliter contendimus, si est*] omnes Mss. etiam mei itemque edd. habent *cum civiliter contendimus, aliter, si est inimicus,* item edd. Mog. Col. Rom. Mediol. etc. Lambinus correxit cum *civi aliter:* quod alii secuti sunt.

[68] *accipe dictum*] quia in ceteris pluralis numerus est, ut *et. ducite,*

Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum est:
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis diis.

13 Regalis sane, et digna Aeacidarum genere sententia. Atque etiam si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserint, est in eo ipso fides conservanda: Ut primo Punico bello, Regulus captus a Poenis, cum de captivis commutandis Romam missus esset, jurassetque se rediturum: primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; deinde, cum retineretur a propinquis, et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere. [69] *Secundo autem Punico bello, post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam adstrictos misit jurejurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent: eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui pejerassent, in aerariis reliquerunt; nec minus illum, qui jurisjurandi fraude culpam invenerat. Cum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris, jurejurando se solutum putabat: et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris,—cogitandum. Maximum autem exemplum est justitiae in hostem a majoribus nostris constitutum. Cum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum, et eum necaturum: senatus, et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem, et potentis, et bellum ultro*

Jortinus volebat legi *accipite*, quod contracte pronuntietur, *acpite*. quia sic reperi in Ms Goth et vestigia hujus lectionis in ed. Rom. quae habet *accipere*. recepi. Habet et ed. Anemoecii.

[69] *Secundo*, etc.] Hic totus locus literis cursivis expressus, abest a Mss plerisque et edd. primis. itaque pro insitio habetur. defendit tamen Pearcius, ut et Anemoecius.

inferentis, interitum cum scelere approbavit. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est.

Meminerimus autem, etiam adversus infimos justitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum: quibus, non male praecipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, justa praebenda. Cum autem duobus modis, id est, aut vi, aut fraude fiat injuria: fraus, quasi vulpeculae, vis, leonis videtur: utrumque homine alienissimum: sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiae nulla capitalior est, quam eorum, [70] qui cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De justitia satis dictum est.

Deinceps (ut erat propositum) de beneficentia ac 14
liberalitate dicatur: qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius. sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas, et iis ipsis, [71] quibus benigne videbitur fieri, et ceteris: deinde, ne major benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est justitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi assentatores judicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt injustitia, ut [72] si in suam rem alienam convertant. Sunt autem multi, et quidem

[70] *qui tum cum m. f.*] Delevi *tum* cum Graevio. Ed. Col. habet *qui tum maxime, cum fallunt, id agunt.*

[71] *quibus benigne videbitur fieri.*] Ms. Cur. *videntur.* forte voluit scribere *videatur*, quod non spernam.

[72] *si in suam rem aliena convertant*] *alienam* habent Mss. quidam et edd. pr. omnes. In Ms. Goth. ultima litera erasa est. Itaque cum Pearcio revocavi.

cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullae, et C. Caesaris pecuniarum translatio a justis dominis ad alienos non debet liberalis videri. Nihil est enim liberale, quod non idem justum. Alter erat locus cautionis, ne benignitas major esset, quam facultates: quod, qui benigniores volunt esse, [73] quam res patitur, primum in eo peccant, quod injuriosi sunt in proximos. quas enim copias his et suppeditari aequius est, et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi, et auferendi per injuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet plerosque, non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quae proficisci ab ostentatione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio, vanitati est conjunctior, quam aut liberalitati, aut honestati. Tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis : in quo et mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas, ac societas vitae, et ad nostras utilitates officia ante collata : quae ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures cau-
15 sae, majoresque, ponderis plus habebunt. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus, [74] pla-

[73] *quam res patitur.*] Mss. Goth. Cur. habent *patiatur.* non male.

[74] *planeque sapientibus*] *planeque* dedi pro *pleneque* e Mss. Cur. Duisb. et ed. Anemoecii: et sic semper legendum putavi.

neque sapientibus, sed cum iis, in quibus praeclare agitur, si sunt simulacra virtutis: etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maxime [75] ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua jam multa dicta sunt, justitia. Nam fortis animus et magnus in homine non perfecto, nec sapiente, ferventior plerumque est: illae virtutes, virum bonum [76] videntur potius attingere. Atque haec in moribus. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia judicemus: sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia: major quaedam cura adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. Quod si ea, quae utenda acceperis, majore mensura, si modo possis, jubet reddere Hesiodus: quidnam beneficio provocati facere debemus? [77] an non imitari agros fertiles, qui [78] multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre: quales in eos esse debe-

[75] *ut quisque maxime*] *quisque* mihi suspectum est, meliusque abesset.

[76] *videntur potius attingere*] magis ad virum bonum pertinere, virum bonum efficere.

[77] *an non imitari.*] Sic olim edebatur, post editum *an*, deleto *non*, ut habet ed. Colon. dictumque *an* in interrogando affirmare: quod est contra analogiam: nec exempla prolata satisfaciunt. malim tamen *an* deleri, quo fiat oratio elegantior: *non imitari a. f.*? *annon* habet Ms. Erf. Tum post Ms. Goth. habet *acceperint.*

[78] *multo plus efferunt*] recte hoc a recentioribus repositum est pro vulgato *afferunt.*

mus, qui jam profuerunt? Nam cum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in nostra potestate est: non reddere, viro bono non licet, modo id facere possit sine injuria. Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi. Nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, [79] quo quisque animi studio, benevolentia fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, [80] sine judicio vel modo; in omnes repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quae beneficia aeque magna non sunt habenda, atque ea, quae judicio, considerate constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio, et in referenda gratia, si cetera paria sint, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi ille his non
16 eget, tamen ei potissimum inserviunt. Optime autem societas hominum, conjunctioque servabitur, si, ut quisque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. [81] Sed quae natura principia

[79] *quo quisque animi studio.*] Sic e Mss. dedit Pearcius. Sic est et in Ms. Goth. et Cur. itaque et ipse recepi. Vulgo est *animo, studio*, etc.

[80] *sine judicio vel modo; in omnes*, etc] haec est lectio antiqua Mss. et edd. et proba, primum ab Anemoecio mutata, in *vel morbo i. o. vel rep.* etc. auctore uno Ms. Augustano, deinde et ab aliis, et Grutero; unde lectio vulgata facta est. Bene Pearcius veterem lectionem et interpunctionem restituit. *vel. m.* pendet a *sine:* et *sine morbo* nihili est, cum contra bene dicatur *sine judicio* (i. e. delectu) *vel modo.* tum *in omnes* referendum est ad *incitati.* alterum *vel* non reperit in Ms. Cantabr. Pearcius, quod ineptus librarius inseruit, quod *vel* antecederit.

[81] *Sed quae naturae principia sint.*] Sic habent fere Mss. ut et nostri Goth. Cur. et edd. pr. Langius et Lamb. ex uno et altero libro suo scripto recepere *naturâ*, quod concursus genitivorum durior est in illa lectione: *naturae principia communitatis*, etc. bene.

sint communitatis et societatis humanae, repetendum altius videtur. [82] Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate. ejus autem vinculum est ratio et oratio : [83] quae docendo, discendo, communicando, disceptando, judicando, conciliat inter se homines, conjungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus : justitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim rationis et orationis expertes. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas haec est : in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas : ut quae descripta sunt legibus, et jure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum : e quibus ipsis cetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est : *Amicorum esse omnia communia.* Omnia autem communia hominum videntur ea, quae sunt generis ejus, quod ab Ennio positum in una re, transferri in multas potest.

> Homo qui erranti comiter monstrant viam,
> Quasi lumen de suo lumine accendat, facit :
> Nihilominus ipsi luceat, cum illi accenderit.

Una ex re satis [84] praecipitur, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto,

[82] *Est enim primum*] est definitio principii.

[83] *quae docendo, discendo.*] Anemoecius e Ms. suo edidit *dicendo, discendo.* sed eum non sunt imitati sequentes editores. *docendo* aptius est proximo *discendo* : quae sibi respondent, ut cetera tria.

[84] *praecipitur, ut, quidquid s. d. p. c. ut tribuatur*] repetitum bis *ut* non placet. vel primum delendum est, vel pro altero scribendum *id.* primum potuit existere ex ultima syllaba verbi praecedentis, alterum correxi *id*, quia sic est in edd. pr.

Ex quo sunt illa communia, Non prohibere [85] aqua profluente; Pati ab igne ignem capere, si quis velit; Consilium fidele deliberanti dare: quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt; eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, Nihilominus ipsi luceat: ut facultas sit, qua in nostros simus liberales. Gradus
17 autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab infinita illa discedatur, propior est ejusdem gentis, nationis, linguae; qua maxime homines conjunguntur: interius etiam est, ejusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viae, leges, jura, judicia, suffragia, consuetudines praeterea, et familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractae. Arctior vero colligatio est societatis propinquorum. ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. Nam cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant lubidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est: proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis, et quasi seminarium reipublicae. Sequuntur fratrum conjunctiones: post consobrinorum, sobrinorumque: qui cum una domo jam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias exeunt. Sequuntur connubia, et affinitates: ex quibus etiam plures propinqui. Quae propagatio,

[85] *aqua profluente*] hoc melius est vulgato *aquam profluentem*: nam sensus est, non arcere ab usu aquae profluentis.

et soboles, origo est rerum publicarum. Sanguinis autem conjunctio, benevolentia devincit homines et caritate. Magnum est enim, eadem habere monumenta majorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla praestantior est, nulla firmior, quam cum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti. Illud enim honestum, (quod saepe dicimus) etiam si in alio cernimus, tamen nos movet, atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. Et [86] quamquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur: tamen justitia et liberalitas id maxime efficit. nihil autem est amabilius, nec copulatius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eaedemque voluntates: in his fit, ut aeque quisque altero delectetur, ac seipso: efficiturque id, [87] quod Pythagoras ultimum in amicitia putavit, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptis: quae et mutua, et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate. Sed cum omnia ratione, animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quae cum republica est unicuique nostrum. cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est: pro qua quis

[86] *quamquam o. v. nos ad se allicit, facitque*] omnes libri mei scr. sic habent, Goth. Erf. Cur. Duisb. et ed. Colon. non *alliciat faciatque*, ut vulgati. atque id verum est per latinitatem; quae τῷ *quamquam* non jungit conjunctivum, qui tamen passim a librariis aut correctoribus illatus est libris. Veram illam lectionem etiam in editis quibusdam reperi, ut Anemoecii.

[87] *quod Pythagoras ultimum in a. putavit.*] Sic edidere Davisius et Pearcius ex Nonio Marcellino, in v. *ultimum*.

bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, et in ea funditus delenda occupati et sunt, et fuerunt. Sed si contentio quaedam, et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum officii, principes sunt, patria et parentes, quorum [83] beneficiis maximis obligati sumus: proximi, liberi, totaque domus, quae spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. Quamobrem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi: vita autem, victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam objurgationes in amicitiis vigent maxime: estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum con-
18 jugavit. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum. Sunt quaedam officia quae aliis magis, quam aliis debeantur: ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiundis, quam aut fratrem, aut familiarem. at, si lis in judicio sit, propinquum potius, et amicum, quam vicinum defenderis. Haec igitur et talia, circumspicienda sunt in omni officio: et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. Sed ut nec

[83] *beneficiis maximis.*] Sic edidere e Mss. Anemoecius et Langius, pro *maxime.* quos Graevius et Pearcius imitati sunt. Sic et ed. Col.

medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt: sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi: sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quae sunt in jure societatis humanae, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

Intelligendum est autem, cum proposita sint genera quattuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno, elatoque, humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probris maxime in promtu est, si quid tale dici potest:

> Vos etenim juvenes, animum geritis muliebrem;
> Illa virago viri.

Et si quid ejusmodi:

> Salmaci, da spolia, sine sudore et sanguine.

Contraque in laudibus, quae magno animo, et fortiter, excellenterque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris. hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabilesque alii: maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari. Sed ea 19
animi elatio, quae cernitur in periculis, et laboribus, si justitia vacat; pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. non enim modo id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem

humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam, virtutem esse dicunt propugnantem pro aequitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis, et malitia, laudem est adeptus. nihil enim honestum esse potest, [89] quod justitia vacet. Praeclarum igitur Platonis illud: Non solum, inquit, scientia, quae est remota a justitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda: verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen habeat, quam fortitudinis. Itaque viros fortes, magnanimos, eosdem bonos, et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus: quae sunt ex media laude justitiae. Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi, facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi: sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. Difficile autem est, cum praestare omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est justitiae maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur: exsistuntque in republica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam justitia pares. Sed quo difficilius, hoc praeclarius. nullum est enim tempus, quod justitia vacare debeat. Fortes igitur, et magnanimi sunt habendi, non, qui

[89] *quod justitia vacat*] rectius puto *vacet.* sic mox: *nullum est tempus, quod justitia vacare debeat* et alibi centies. Et est sic in Ms. Goth.

faciunt, sed qui propulsant injuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo, honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloria judicat: principemque se esse mavult, quam videri. Etenim qui ex errore imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res injustas impellitur, [90] ut quisque est altissimo animo, [91] et gloriae cupido. qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis, periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum [92] desideret gloriam.

Omnino fortis animus, et magnus, duabus rebus 20
maxime cernitur: quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, cum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere: nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunae succumbere. Altera est res, ut, cum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem, et maxime utiles, sed et vehementer arduas, plenasque laborum, et periculorum, tum vitae, tum multarum aliarum rerum quae ad vitam pertinent. Harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: causa autem, et ratio

[90] *ut quisque e. a. animo et gloriae cupiditate*] durius hoc esse, quisque facile sentiat.

[91] *et gloriae cupido.*] Sic in suis mscriptis, praeter unum, omnibus reperit Anemoecius, idque vulgatae *et gloriae cupiditate* praetulit: nec ego dubitavi recipere in textum. Lambinus etiam recepit, sed ut e *cupido* faceret *cupidissimo*: non male. Ms. Cur. et Goth. habent *et gloriae cupidus*, quod tamen corrigi deberet *cupidissimus*. Ms. Erf. habet *ex gloriae cupiditate*.

[92] *desideret gloriam.*] Sic pro vulgato *desiderat* recte editum est a Graevio, Pearcio. nam sic Mss. edd. pr. et sic postulat latinitas. Ms. Duisb. habet *expetat*: quae est glossa: sed indicans veram lectionem esse *desideret*.

efficiens magnos viros, est in priore. in eo enim est illud, quod excellentes animos, et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum judices, et omni animi perturbatione liber sis. nam et ea, quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere, eaque ratione stabili firmaque contemnere, fortis animi, magnique ducendum est: et ea, quae videntur acerba, quae multa et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturae discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est, magnaeque constantiae. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate: nec, qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et haec videnda, et pecuniae fugienda cupiditas. nihil enim est tam angusti animi, tamque parvi, quam amare divitias: nihil honestius, magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas: si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriae cupiditas, ut supra dixi. Eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnumquam. Vacandum autem est omni animi perturbatione, tum cupiditate, et metu, tum etiam aegritudine, et voluptate animi, et iracundia; ut tranquillitas et securitas adsit, quae affert cum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt, et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes, a negotiis publicis se removerint, ad otiumque perfugerint: in his et nobilissimi philosophi longeque

principes, et quidam homines severi et graves, nec
populi nec principum mores ferre potuerunt, vixe-
runtque nonnulli in agris, delectati re sua familiari.
His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne qua
re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cu-
jus, proprium est sic vivere, ut velis. Quare, cum 21
hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos
dixi, otiosis: alteri se adipisci id posse arbitrantur,
si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint et
suo, et parvo. in quo neutrorum omnino contem-
nenda est sententia: sed et facilior, et tutior, et mi-
nus aliis gravis, aut molesta vita est otiosorum:
fructuosior autem hominum generi, et ad claritatem,
amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rempubli-
cam et ad res magnas gerendas accommodaverunt.
Quapropter et iis forsitan concedendum sit, rempub-
licam non capessentibus, qui excellenti ingenio, doc-
trinae sese dediderunt: et iis, qui aut valitudinis im-
becillitate, aut aliqua graviore causa impediti, a
republica recesserunt, cum ejus administrandae po-
testatem aliis, laudemque concederent. Quibus au-
tem talis nulla sit causa, si despicere se dicant ea,
quae plerique mirentur, imperia et magistratus, iis
non modo non laudi, verum etiam vitio dandum
puto. Quorum judicium in eo, quod gloriam con-
temnant, et pro nihilo putent, difficile factu est non
probare: sed videntur labores et molestias, tum
offensionum, tum repulsarum, quasi quandam igno-
miniam timere, et infamiam. Sunt enim, qui in
rebus contrariis parum sibi constent: voluptatem
severissime contemnant, in dolore sint molliores;
gloriam negligant, frangantur infamia: atque ea qui-

dem non satis constanter. Sed iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus, et gerenda respublica est. nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem republicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia, et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, et ea, quam saepe dico, et tranquillitas animi atque securitas: si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate constantiaque victuri. Quae eo faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vita, quae fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent: et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine causa majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rempublicam gerentibus, quam quietis, quo magis his et magnitudo animi est adhibenda, et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit, sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem. in quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet, propter ignaviam, aut nimis confidat, propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, prius, quam aggrediare, adhibenda est praeparatio diligens.

22 Sed cum plerique arbitrentur, res bellicas majores esse, quam urbanas: minuenda est haec opinio. multi enim bella saepe quaesierunt propter gloriae cupiditatem: atque id in magnis animis, ingeniisque plerumque contingit, eoque magis, si sunt ad rem militarem apti, et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus judicare, multae res exstiterunt

urbanae majores clarioresque, quam bellicae. Quamvis enim Themistocles jure laudetur, et sit ejus nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas: non minus praeclarum hoc, quam illud, judicandum est. illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit: at ille vere, a se adjutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus ejus, qui a Solone erat constitutus. Licet eadem de Pausania Lysandroque dicere: quorum rebus gestis quamquam [93] imperium Lacedaemonis dilatatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus, et disciplinae conferendi sunt. Quinetiam ob has ipsas causas et parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. Mihi quidem neque pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cum versaremur in republica, Q. Catulus Cn. Pompejo cedere videbatur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis et vir, et imperator, in [94] excidunda Numantia reipublicae profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit: quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione: attingit etiam bellicam, quoniam vi, manuque confecta est: sed tamen id ipsum

[93] *imp. Lacedaemoniis dilatatum*] *dilatatum* est antiquior lectio, pro qua Gronovius dedit *datum*: nempe quia *dilatatum* non satis aptum videbatur τῷ *Lacedaemoniis.* Ei rei mederi tentat Pearcius, corrigens *Lacedaemonis*, quod et Victorius ediderat. imitatus sum.

[94] *excidunda*] alii *exscindenda*, nil interest: quamquam haec forma est usitatior.

gestum est consilio urbano, sine exercitu. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam, nobis rempublicam gubernantibus, nonne togae arma cessere? neque enim in republica periculum fuit gravius unquam, nec majus otium. Ita consiliis, diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res igitur gesta unquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas hujus gloriae, et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompejus, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt ergo domesticae fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his, operae studiique ponendum est.
23 Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus, et ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis, et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura et cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicae praesunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non suscepta, aut confecta bella sunt, nonnunquam etiam illata: ut M. Catonis bellum tertium

Punicum; in quo etiam mortui valuit auctoritas. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax, quaesita videatur. Fortis vero et constantis est, non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; sed praesentis animi uti consilio, nec a ratione discedere. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem: et, quid agendum sit, cum quid evenerit, nec committere, ut aliquando dicendum sit, *Non putaram.* Haec sunt opera magni animi, et excelsi, et prudentia, consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere, immane quiddam, et beluarum simile est. sed cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda. De evertendis autem 24
diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid temere. ne quid crudeliter. idque est viri magni, rebus agitatis, punire sontes, multitudinem conservare, in omni fortuna, recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant: sic reperies multos, quibus periculosa et callida consilia, quietis et cogitatis et splendidiora, et majora videantur. Numquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causa: quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis

periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare, dementis est: subvenire autem tempestati quavis ratione, sapientis: eoque magis, si plus adipiscare, re explicata, boni, quam [95] addubitata mali. Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicae. Itemque alii de vita, alii de gloria, et benevolentia civium in discrimen vocantur. Promtiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore et gloria, quam de ceteris commodis.

Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent: iidem gloriae jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui cum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multa que fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedaemonios, classe illa amissa, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Laceaedmoniis plaga mediocris: illa pestifera, qua, cum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius? de quo Ennius:

95 *addubitata.*] Pearcius explicat, cum Graevio *propter incertum exitum omissa;* immo est, re in periculum cladis adducta, aut, si male evenerit.

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. [96] Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audeant dicere.

Omnino qui reipublicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quaecunque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicae ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cujusque videantur, pauci universorum. Hinc apud Athenienses magnae discordiae: in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quae gravis et fortis civis, et in republica dignus principatu, fugiet, atque oderit, tradetque se totum reipublicae, [97] neque opes aut potentiam consectabitur: totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita justitiae, honestatique adhaeres-

[96] *Sunt - - qui - - non audent dicere.*] Correxi *audeant.* quod latinitas postulat.

[97] *neque opes aut potentiam*] non placet hoc, nam *opes* et *potentia* nil differunt, et vestigia corruptionis sunt in varietate librorum. Ms. Erf. non habet *opes.* Cur. habet *pecuniam aut opes.* Legerim vel *neque potentiam*, vel *opes et potentiam.*

cet, ut, [98] dum ea conservet, [99] quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quae dixi. Miserrima est omnino ambitio honorumque contentio: de qua praeclare apud eundem est Platonem: Similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempublicam administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret. Idemque [100] praecipit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo judicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi, et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis, et in juris aequabilitate exercenda, etiam est facilitas, et altitudo animi, quae dicitur: ne, si irascamur aut intempestive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur, reipublicae causa, severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet: neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis castigat, sed ad reipublicae utilitatem referri. Cavendum est etiam, ne major poena, quam culpa sit: et ne iisdem

98 *dum ea conservet*] sc. quae ante dixi conservanda esse. sic post: *deserat illa quae dixi.* non igitur opus corrigere *eam* sc. remp. ut Pearcius fecit.

99 *quamvis graviter offendat*] quantumvis magnas, i. e. maximas calamitates suscipiat.

100 *praecipit*] hoc contextus et libri scr. ut Erf. Goth. Duisb. et alii postulant. Sic et Victorius edidit. Vulgo est *praecepit*.

de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo. numquam enim, iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium et parum; quae placet Peripateticis: et recte placet, modo ne laudarent iracundiam, et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est: optandumque, ut ii, qui praesunt reipublicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

Atque etiam in rebus prosperis, et ad voluntatem 26
nostram fluentibus, superbiam, fastidium, arrogantiamque magno opere fugiamus. nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre, levitatis est: praeclaraque est aequabilitas in omni vita, et idem semper vultus, eademque frons, ut de Socrate, item de C. Laelio accepimus. Philippum quidem Macedonum regem, rebus gestis, et gloria superatum a filio; facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus fuit: ut recte praecipere videantur, qui monent, ut, [1] quanto superiores simus, tanto nos geramus summissius. Panaetius quidem Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum, ait, dicere, ut, equos, propter crebras contentiones proeliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tradere soleant, ut his facilioribus possint uti: sic homines, secundis rebus effrenatos, sibique praefidentes, tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem, varietatemque fortunae.

[1] *quanto superiores simus.*] Sic Ms. Goth. Erf. ed. Mog. non *sumus*, ut vulgati.

Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, hisque major etiam, quam ante, tribuenda auctoritas. iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Tales enim nos [2] esse putamus, ut jure laudemur. ex quo nascuntur innumerabilia peccata; cum homines inflati opinionibus, turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed haec quidem hactenus.

Illud autem sic est judicandum, maximas geri res, et maximi animi ab iis, qui respublicas regant, quod earum administratio latissime pateat, ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi, et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent, aut conarentur magna quaedam, seseque suarum rerum finibus continerent: aut interjecti inter philosophos, et eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos: potiusque et amicis impartientes, et reipublicae, si quando usus esset. [3] Quae primum bene parta sit, nullo neque turpi quaestu, neque odioso: tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat: deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia: nec libidini potius luxuriaeque, quam liberalitati et beneficentiae pateat. Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter, animoseque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter, vitaeque hominum amice.

[2] *tunc esse putamus*] *tunc* abest Ms. Goth. et ed. Mog. Col. Rom. aliisque. recte.

[3] *Quae pr. bene parta sit*] *Parta* habent boni libri scr, et edd. alii minus bene, *parata*.

Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicen- 27
dum sit: in qua verecundia, et quasi quidam ornatus vitae, temperantia, et modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine decorum potest: Graece enim πρέπον dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam et quod decet, honestum est: et quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam explanari potest. quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. nam et ratione uti, atque oratione prudenter; et agere quod agas, considerate; omnique in re quid sit veri, videre, et tueri decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare, et mente esse captum. et justa omnia, decora sunt; injusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. quod enim viriliter, animoque magno fit, id dignum viro, et decorum videtur: quod contra; id ut turpe, sic indecorum. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum: et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promtu. est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. Ut venustas et pulcritudo corporis secerni non potest a valitudine: sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum; sed mente et cogitatione distinguitur. Est autem ejus descriptio duplex. nam et

generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur: et aliud huic subjectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: Decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiae, in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. Quae autem pars subjecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum esse velint, quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio, et temperantia
28 appareat cum specie quadam liberali. Haec ita intelligi, existimare possumus ex eo decoro, quod poëtae sequuntur: de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poëtas dicimus, quod deceat, cum id, quod quaque persona dignum est, et fit, et dicitur. ut, si Aeacus, aut Minos diceret,

Oderint, dum metuant: - - - *aut,*
Natis sepulcro ipse est parens:

indecorum videretur: quod eos fuisse justos accepimus. at Atreo dicente, plausus excitantur. est enim digna persona oratio. Sed poëtae quid quemque deceat, ex persona judicabunt. nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. Quocirca poëtae in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, videbunt: nobis autem cum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint; cumque eadem natura doceat, non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus: efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in unoquoque genere virtutis. Ut enim pulcritudo corpo-

ris apta compositione membrorum movet oculos, et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine, et constantia, et moderatione dictorum omnium, atque factorum. Adhibenda est igitur quaedam [4] reverentia adversus homines, et optimi cujusque, et reliquorum. nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem quod differat, in hominum ratione habenda, inter justitiam, et verecundiam. Justitiae partes sunt, non violare homines: Verecundiae, non offendere: in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

Officium autem, quod ab eo ducitur, [5] hanc primam habet viam, quae deducit ad convenientiam, conservationemque naturae: quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus: [6] consequemurque et id, quod acutum et perspicax natura est; et id, quod ad hominum consociationem accommodatum; et id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus. neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam

[4] *reverentia adversus homines, et optimi cujusque, et reliquorum.*] Cicero variavit constructionem, reverentiae primum addidit praepositionem *adversus*, deinde genitivos, cum posset dicere *et optimum quemque, et reliquos.*

[5] *hanc primam habet viam.*] Vulgo editum est *primum*, pro quo semper putavi esse legendum *primam*: nam et aliae viae post traduntur. Et sic deinde reperi ab Victorio editum esse, qui sine dubio e libris scr. sumsit. estque et in Ms. Cur. et in ed. Mediol.

[6] *consequemurque.*] Sic habuere Mss. Palatini, idque recepi. *Consequi* dicitur apud Ciceronem pro consectari. v. Clav. id quia vulgo non observatum, librarii ex eo interdum fecere *sequi.* Hic quidem id melius est, ne *sequemur* eodem versiculo bis sit.

magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. Duplex est enim vis animorum, atque naturae: una pars in appetitu posita est, quae est ὁρμη Graece, quae hominem huc et illuc rapit: altera in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum, fugiendumve sit. ita fit, ut ratio praesit, appeti-
29 tus obtemperet. Omnis autem actio vacare debet temeritate, et negligentia: nec vero agere quidquam, [7] cujus non possit causam probabilem reddere. Haec est enim fere descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque praecurrant, nec propter pigritiam, aut ignaviam deserant, sintque tranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia, omnisque moderatio. nam qui appetitus longius evagantur, et tamquam exsultantes sive cupiendo, sive fugiendo, non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem, et modum transeunt. relinquunt enim, et abjiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subjecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum, qui aut libidine aliqua, aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, motus, statusque mutantur. Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes contrahendos, sedandosque, excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuitu, inconsiderate, negligenterque agamus. neque enim ita generati a natura

[7] *cujus non possit c. pr. reddere*] *possit* non habet, unde pendeat. Lambinus correxit *agere quisquam quidquam:* Pearcius *quis quidquam.* Puto scribendum esse *possis.* in *agere* intell. *oportet*, quae forma non est inusitata.

sumus, ut ad ludum et jocum facti esse videamur, sed ad severitatem potius, et ad quaedam studia graviora atque majora. Ludo autem et joco uti illo quidem licet: sed sicut somno, et quietibus ceteris, tum cum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus jocandi non profusum, nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso joco aliquod probi ingenii lumen eluceat. Duplex omnino est jocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscoenum; alterum, elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. quo genere non modo Plautus noster, et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt: multaque multorum facete dicta, ut ea, quae a sene Catone collecta sunt; quae vocant *ἀποφθέγματα*. Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis joci. [8] alter est, si tempore fit, ac remisso animo, libero dignus: alter ne homine quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscoenitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut [9] ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noster, et studia venandi, honesta exempla ludendi.

[8] *alter - - libero dignus, alter ne homine quidem*] transposui verba *homine* et *libero*, jubente re. nam *ne quidem* postulat aliquid minus praecedente. et sic jam editum est a Lambino, Aldo min. et aliis. Vidit etiam Pearcius atque sic edidit.

[9] *ne nimis omnia profundamus*] torsere se in hoc loco corrigendo viri quidam docti. mihi sanus videtur, *omnia* intelligo risum, clamorem, motum corporis, etc.

30 Sed [10] pertinet ad omnem officii quaestionem, semper in promtu habere, quantum natura hominis pecudibus, reliquisque beluis antecedat. Illae nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu: [11] hominis autem mens discendo alitur, et cogitando, semper aliquid aut anquirit, aut agit, videndique et audiendi delectatione ducitur. Quinetiam, si quis est paullo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere, (sunt enim quidam homines non re, sed nomine) sed si quis est paullo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia, eamque contemni et rejici oportere: sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fruendae modum. Itaque victus cultusque corporis ad valitudinem referantur, et ad vires, non ad voluptatem. atque etiam, si considerare volumus, quae sit in natura excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit turpe, diffluere luxuria, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum, parce, continenter, severe, sobrie.

Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis: quarum una est communis, ex eo, quod omnes participes sumus rationis, praestantiaeque ejus, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum decorumque trahitur, [12] ex quo ratio inve-

[10] *pertinet ad omnem officii quaestionem*] i. e. quoties quaeritur, quid sit officio consentaneum, plurimum valet ad intelligendum recte, etc.

[11] *hominis autem mens discendo alitur.*] Suspicor excidisse *quia. hominis autem mens, quia discendo alitur et cog.*

[12] *ex quo ratio inveniendi officii exquiritur.*] Sic dudum putavi legendum esse sc. *quo* pro *qua.* nam hoc pendet non ab praestantia

niendi officii exquiritur: altera autem, quae proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt (alios enim videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere: itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem) sic in animis exsistunt etiam majores varietates. Erat in L. Crasso, et in L. Philippo multus lepos: major etiam, magisque de industria, in C. Caesare, L. F. At iisdem temporibus in M. Scauro, et in M. Druso adolescente, singularis severitas: in C. Laelio multa hilaritas: in ejus familiari Scipione [13] ambitio major, vita tristior. De Graecis autem, dulcem et facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem εἴρωνα Graeci nominaverunt, Socratem accepimus: contra, Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos, sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem, ex Poenorum; ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus: facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, [14] praecipere hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem, et Pheraeum Jasonem ceteris anteponunt, [15] in primisque versutum et callidum factum Solonis: qui, quo et tutior vita ejus esset, et [16] plus aliquando reipubli-

naturae nostrae, sed ex honesto et decoro, ut hoc ab illa praestantia. In textum conjecturam veterem recepi, quia plane sic reperi in Ms. Goth.

[13] *ambitio major*] est h. l. quae graece σεμνοτης dicitur.

[14] *praecipere host. consilia.*] Sic bene idem Ms. Gothanus, ut alii apud Langium. idque et ab hoc et a Graevio receptum bene. Gruterus servavit *praecipere. praecipere consilia* est intelligere ante, quam ad actionem venerit, ut ea impedire aut effugere possis.

[15] *in primisque versutum et c. factum Solonis*] intellige laudant, praedicant, ex *anteponunt.*

[16] *plus aliquando reip. prodesset*] vulgatum *aliquanto* mihi semper suspectum fuit: nec enim est aptum huic loco satis, conjecique *aliquando*: id recepi, quia in codice Gothano reperi.

cae prodesset, furere se simulavit. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti: qui nihil ex occulto, nihil ex insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici: itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur: [17] ut Sullae M. Crassum videbamus. quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus: contraque Callicratidam, qui praefectus classi proximus post Lysandrum fuit: itemque in sermonibus [18] alium, quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur. quod in Catulo, et in patre, et in filio: idemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex majoribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica: contraque patrem ejus, illum, qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum clarumque fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum.

31 Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus: ea tamen conservata, propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos

[17] *ut Sullae M. Crassum videbamus.*] Sic bene Ms. Graevii, qui et sic edidit. int. *deservire* ex antecedente *deserviant.* Frustra obloquitur Pearcius.

[18] *alium, qui quamvis p. s.*] Sic Ms. Goth. omisso *quemque* post *alium*, quod et Graevius deleri volebat. Sed nec sic satis sanus locus videtur. *alium.* int. *vidimus.* Sed sequi debebat, *quamvis praepotens esset, efficere, ut* - *videretur.* quod si in *alium* intelligimus *videmus*, sc. interdum, aliquando; nihil in his vitiosum sit. mox pro *idemque* forte melius sit legere *itemque.*

[19] studia nostra nostrae naturae regula metiamur. neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam sequi, quod assequi nequeas. Ex quo magis emergit, [20] quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invita (ut ajunt) Minerva, id est, adversante et repugnante natura. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum: quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans, omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Graeca verba inculcantes [21] jure optimo irrideamur: sic in actiones, omnemque vitam, nullam discrepantiam conferre debemus. Atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod eorum vita lenior, et mores fuerant faciliores: Catoni autem cum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roboravisset, semperque in proposito, susceptoque consilio permansisset, mori-

[19] *studia nostra naturae r. m.*] Pearcius ex Mss. et edd. quibusdam pr. edidit *nostrae.* sic et Ms. Goth. omissa tamen *naturae*, et edd. Rom. Mediol. Victorius edidit *nostra*, quem ceteri secuti sunt. mihi videtur legendum *studia nostra nostrae naturae regula metiamur.* neutrum enim commode abfuerit. *nostrae naturae* habent edd. Col. Mog.

[20] *quale sit decorum illud, ideo, quia*] hic locus me semper offendit, nec sanum puto. Etiam libri scr. non consentiunt. Sed nihil, quod satisfaceret, reperi. Ms. Goth. habet. *Ex quo magis emergit, quale sit decorum - nil est profecto magis, illud ideo, quia*, etc. Ms. Cur. habet *ideoque* pro *ideo quia.*

[21] *jure optimo.*] Ms. Goth. *jure merito* melius, nec tamen satis placet. tum plerique libri antiqui habent *rideamur.*

undum potius, quam tyranni vultus adspiciendus fuit. Quam multa passus est Ulysses in illo errore diuturno, [22] cum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus [23] affabilem se esse vellet? domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa perpeti, maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit, [24] quid quisque habeat sui: eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. id enim maxime quemque decet, quod est cujusque [25] maxime suum. Suum igitur quisque noscat ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum judicem praebeat: ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiae. illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt. qui voce freti sunt, Epigonos, Medumque: qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram: semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non saepe Aesopus Ajacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, [26] non videbit vir sapiens in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt: omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minimum indecore facere possimus. Nec

[22] *cum et mulieribus - - inserviret*] i. *serviret*, ut habet ed. Col.

[23] *et jucundum*] abest hoc Mss. Goth. Erf. Cur. edd. Mog. Col. Rom. Ven. 1470. Med. etc.

[24] *quid quisque habeat sui*] immo, opinor, *suum.*

[25] *maxime suum.*] Sic scr. et edd vett. non *suum maxime.*

[26] *quod non videbit sap. in vita*] *quod* abest libris melioribus, corrumpitque elegantiam figurae. itaque et nos delevimus. contra mox addidimus *vir* e libris bonis et edd. vett. ut Colon.

tam est enitendum, ut bona, quae nobis data non sint,
sequamur, quam ut vitia fugiamus. Ac duabus iis 32
personis, quas supra dixi, tertia adjungitur, quam casus aliqui, aut tempus imponit: quarta etiam, [27] quam nobismetipsi judicio nostro accommodamus. nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes, eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. Quorum vero patres, aut majores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius, P. F. in jure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam. quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, cum belli laude non inferior fuisset, quam pater; ad eam laudem, doctrinae et ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione majorum, [28] suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti majoribus. Haec igitur omnia, cum quaerimus, quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos, et quales esse velimus, et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia,

[27] *quam nobismet ipsi j. n. accommodamus*] dedi *nobismetipsi* pro vulgato *nobismetipsis*. nam ita latinitas postulat: et sic habet Ms. Erf. ed. Ven. 1470.

[28] *suum quoddam institutum consequantur*] i. e. persequantur, sectentur, ut aliis locis. v. Clav.

cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit. itaque ante implicatur aliquo certo genere, cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, judicare. [29] Nam quod Herculem Prodicium dicunt (ut est apud Xenophontem) cum primum pubesceret (quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est) exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Jovis satu edito, potuit fortasse contingere: nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur. Plerique autem parentium praeceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur, alii multitudinis judicio feruntur, quaeque majori parti pulcerrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturae, sive parentium disciplina, rectam vitae secuti sunt
33 viam. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut praeclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: in qua deliberatione ad suam cujusque naturam consilium est omne revocandum. Nam cum in omnibus, quae aguntur ex eo modo, quo quisque natus est, (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda, [30] multo est

[29] *Nam quod H.*] Verum est *quod.* nam ei respondet in consequente *hoc* male alii *Namque.*

[30] *multo est rei cura m. a.*] sic fere libri scr. et edd. Graevius dedit *ei rei* e Ms. suo. melius *rei* delevit Langius, quem secutus sum. abest ed. Colon.

cura major adhibenda, ut constare in vitae perpetuitate possimus nobismetipsis, nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam: utriusque omnino ratio habenda est in deligendo genere vitae, sed naturae magis. multo enim et firmior est, et constantior: ut fortuna nonnumquam, tamquam ipsa mortalis, [31] cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. id enim maxime decet: nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere) facienda morum institutorumque mutatio est. eam mutationem, si tempora adjuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit, pedetentimque facienda: ut amicitias, quae minus delectent, et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente praecidere. Commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse majores: primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, [32] si natura non feret, ut quaedam imitari possint, ut superioris Africani filius, qui hunc Paullo natum adoptavit, propter infirmitatem valitudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui. Si igitur non poterit sive causas defensitare, sive

[31] *cum immortali natura*] non satis elegans hoc est. Ms. Goth. habet *cum immortali pugnare natura v.* in quo satis mihi perspicuum videtur, *natura* esse a glossatore additum. Credo cum Graevio, *cum natura* excidisse post *nonnunquam*. Ita locus valde venustus fiat.

[32] *si natura - - imitari possint.*] Pearcius conjecit *possit*, sc. is, qui velit imitari majores. sed et in *possint* intelligi potest, qui imitari majores velint.

populum concionibus tenere, sive bella gerere: illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, gloria virtutis, rerumque gestarum: cui dedecori esse, nefas et impium judicandum est.

34 Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, alia seniorum: aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, majores natu vereri, exque his deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur. [33] Ineuntis enim aetatis inscitia, senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem haec aetas a libidinibus arcenda est, exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis: ut eorum et in bellicis, et in civilibus officiis vigeat industria. atque etiam cum relaxare animos, et dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiae: quod erit facilius, si in ejusmodi quidem rebus majores natu interesse velint. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendae videntur; danda vero opera, ut et amicos, et juventutem, et maxime rempublicam consilio et prudentia quam plurimum adjuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiaeque dedat. Luxuria vero cum omni aetati turpis, tum senectuti foedissima est. sin autem libidinum etiam intemperantia accesserit,

[33] *In. aetatis inscitia*] sic Mss. plerique et edd. vett. recentiores edidere *inscientia*, non bene, ut recte judicat Pearcius.

duplex malum est; quod et ipsa senectus concipit dedecus, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam. Ac ne illud quidem alienum est, de magistratuum, [34] de privatorum, [de civium,] de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus, intelligere, se gerere personam civitatis, debereque ejus dignitatem et decus sustinere, servare leges, jura describere, ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet aequo et [35] pari cum civibus jure vivere, neque submissum et abjectum, neque se efferentem: tum in republica ea velle, quae tranquilla et honesta sint. talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. Peregrini autem et incolae officium est, nihil praeter suum negotium agere, [36] nihil de alieno anquirere, minimeque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, cum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda, consilioque capiendo servare constantiam.

Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, et 35
dictis, in corporis denique motu, et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto: difficilibus ad eloquendum; sed satis erit intelligi: in his autem tribus contine-

[34] *de privatorum, de civium, de peregr.*] medium *de civium* deleri vult Pearcius, quia est hoc in *privatorum et magistratuum*, qui utrique cives sunt, verbo, abestque a Mss. pluribus. Ms. Goth. ut alii, habet *privatorum civium*. Probo Pearcii sententiam. itaque uncis inclusi.

[35] *pari cum civibus*] at ipsi sunt cives, sed opponuntur hic cives peregrinis.

[36] *nihil de alieno*] ita bene pro *alio* edidit Victorius. sic mox est non *alia rep.* sed *aliena*.

tur cura etiam illa, ut probemur iis, quibus-cum, apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quae formam nostram, reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promtu: quae partes autem corporis, [37] ad naturae necessitatem datae, adspectum essent deformem habiturae atque turpem, eas contexit atque abdidit. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quae enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis: ipsique necessitati, dent operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quodque facere turpe non est, modo occulte; id dicere obscoenum est. itaque nec aperta actio rerum illarum petulantia vacat, nec orationis obscoenitas. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae turpia re non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus: illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare, re turpe est; sed dicitur non obscoene: liberis dare operam, re honestum est, nomine obscoenum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud deco-

[37] *ad naturae necessitatem datae*] ad actiones necessarias ad naturae conservationem, ut ad excernendum, et ad has necessitates quidem solas.

rum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; nequid effoeminatum, aut molle, et nequid durum, aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, [38] ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet veteri disciplina verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo. verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quaedam aperiantur, adspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur hujus generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra et duce.
Cum autem pulcritudinis duo genera sint, quorum in 36
altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus; dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus: et huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam et palaestrici motus, saepe sunt odiosiores; et [39] histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione: et in utroque genere, quae sunt recta et simplicia, laudantur. Formae autem dignitas, coloris bonitate tuenda est: color, exercitationibus corporis. Adhibenda est praeterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. eadem ratio est habenda vestitus; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est. Cavendum est autem,

[38] *ut iis haec apta sint, nobis dissoluta*] ut in iis debeat esse convenientia rebus, et personis, in ceteris libera et negligenda.

[39] *hist. nonnulli gestus inepti non vacant offensione.*] Sic Anemoecius hunc locum constituit, cum ante esset *nonnulli gestus ineptiis non vacant.* Pearcius hanc magis probat, ego illam. *non vacant offensione* respondet τῷ *sunt odiosiores. gestus inepti* sunt in quibus est affectatio venustatis, etc. idque respondet τῷ *palaestrici motus.*

ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur: aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quae cum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio sit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes, atque exanimationes incidamus; et, si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. Motus autem animorum, duplices sunt; alteri cogitationis; alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur: appetitus impellit ad agendum. curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur:
37 appetitum rationi obedientem praebeamus. Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex: altera contentionis; altera sermonis: contentio disceptationibus tribuatur judiciorum, concionum, senatus; sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur: persequatur etiam convivia. contentionis praecepta rhetorum sunt; nulla sermonis; quamquam haud scio, an possint haec quoque esse. sed [40]discentium studiis inveniuntur magistri: huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia: quamquam quae verborum, sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. Sed cum orationis indicem, vocem habeamus; in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis: utrumque omnino a natura petendum est: verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio

[40] *discentium studiis.*] Pearcius malit *dicentium*, frustra. *discentes* sunt h. l. qui discere volunt. et magistros quaerunt.

presse loquentium, et leniter. [41] Nihil aliud fuit in Catulis, ut eos exquisito judicio putares uti litterarum: quamquam erant litterati: sed et alii: hi autem optime uti lingua latina putabantur. Sonus erat dulcis: litterae neque expressae, neque oppressae, [42] ne aut obscurum esset, aut putidum. Sine contentione vox, nec languens, nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Caesar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. in omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit igitur hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax: insit in eo lepos. Nec vero, [43] tamquam in possessionem venerit, excludat alios: sed cum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet: ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem. in primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus:

[41] *Nihil aliud fuit in C. ut.*] Dubium est *aliud*, repudiatque Pearcius, quia ei το *ut* non conveniat: quod non est verum. nam *ut* est quare, cur: et sensus commodus: nulla alia fuit causa, quare Catuli viderentur uti exquisito judicio literarum, quam quod ante dictum est, claritas et suavitas vocis et pronunciationis. nec tamen sensus incommodus est deleto *aliud*. et id abest ab edd. pr. Mog. Colon. etc.

[42] *ne aut obscurum esset, aut putidum*] int. quod dicerent. Pearcius addi vult *quid* post *obscurum*: non utique absurde, sed tamen non necessario, ut opinor.

[43] *tamquam in possessionem suam venerit*] edd. pr. ut Mog. Rom. Ven 1470. non habent *suam*, quod post e Mss. additum est. mihi vetus lectio, quae omittit *suam* melior videtur. nam non bene latinum puto, *in possessionem suam venire*, at *in possessionem venire* dicitur, qui dominium rei accipit, ut in ea solus dominus sit, solus facere possit, quod velit Sermonem mox dicit *rem communem*, cujus non est possessio cujusquam. Itaque delevi.

quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absentibus, detrahendi causa, aut per ridiculum, aut severe, maledice contumelioseque dicitur. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut etiam si aberrare ad alia coeperit, ad haec revocetur oratio: sed, [44] utcumque aderunt; neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat: et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit
38 desinendi modus. Sed quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes: sic ejusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat. maximeque curandum est, ut eos, [45] quibuscum sermonem conferimus, et vereri, et diligere videamur. Objurgationes etiam nonnumquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione majore, et verborum gravitate acriore. [46] id agendum etiam, ut ne ea facere videamur irati: sed, ut ad urendum, et secandum, sic et ad hoc genus castigandi, raro invitique veniemus, nec umquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina. sed tamen ira procul absit, cum

[44] *utcumque aderunt.*] Codices hic variant scr. et edd. nam multi addunt *res:* sed cum Pearcio secutus sum eos, qui omittunt; intelligo non ut ille, *haec*, sed de personis, ut sc. materia sermonis deligatur, prout apta sit iis qui adsunt: quod ratio subjecta docet.

[45] *quibuscum serm. conferimus*] alii libri habent *conferemus*, quod et Graevius *et* Pearcius ediderunt, nihil interest.

[46] *id agendum etiam*] non placet satis haec forma. forte Cicero dedit *sed agendum etiam*, i. e. videndum.

qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. Magna
autem parte clementi castigatione licet uti, gravitate
tamen adjuncta, ut et severitas adhibeatur, et contu-
melia repellatur. atque etiam illud ipsum, quod acer-
bitatis habet objurgatio, significandum est, ipsius
causa, qui objurgetur, susceptum esse. Rectum est
autem, etiam in illis contentionibus, quae cum inimi-
cissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, ta-
men gravitatem retinere, iracundiam repellere. quae
enim cum aliqua perturbatione fiunt, nec constanter
fieri possunt, nec ab iis, qui adsunt, probari. De-
forme etiam est, de se ipso praedicare, falsa praeser-
tim, et, cum irrisione audientium, [47] imitari militem
gloriosum. Et quoniam omnia persequimur, [48] volu- 39
mus quidem certe, dicendum est etiam, qualem ho-
minis honorati et principis domum placeat esse:
cujus finis est usus; ad quem accommodanda est
aedificandi descriptio; et tamen adhibenda dignitatis
commoditatisque diligentia. Cn. Octavio, qui pri-
mus ex illa familia consul factus est, honori fuisse
accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio,
et plenam dignitatis domum: quae cum vulgo vise-
retur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum
putabatur. hanc Scaurus demolitus, [49] accessionem
adjunxit aedibus. Itaque ille in suam domum con-
sulatum primus attulit: hic, summi et clarissimi viri
filius, in domum multiplicatam, non repulsam solum
retulit, sed ignominiam, etiam calamitatem. Ornan-

[47] *imitari militem gloriosum*] sc. Plautinum illum.

[48] *volumus quidem certe*] hoc abest Ms. Duisb.

[49] *accessionem adjunxit aedibus*] intellige aut adde *suis*, fecit partem aedium suarum, quae amplissimae inde factae sunt, quae res displicuit populo.

da est enim dignitatis domo, non ex domo tota quaerenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. et ut in ceteris habenda ratio non sua solum, sed etiam aliorum: sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi, et admittenda hominum cujusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis. aliter ampla domus dedecori domino saepe fit, si est in ea solitudo; et maxime, si aliquando, alio domino, solita est frequentari. odiosum est enim, cum a praetereuntibus dicitur:

O domus antiqua, heu, quam dispari dominare domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere. Cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumtu, et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. studiose enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut L. Luculli, summi viri, virtutem, quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas [50] ad usum, cultumque vitae transferenda est. Sed haec hactenus. In omni autem actione suscipienda, tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor cura, et opera suscipiatur,

[50] *ad omnem usum cultumque vitae*] pro *omnem* quod est in edd. pr. et scr. alii edidere *communem* cum Manutio. Victorius neutrum habet, quod placuit Graevio: bene. idem pro *transferenda* dedit *referenda*, e duobus libris scriptis: *transferenda* melius videtur.

quam causa postulet: tertium est, [51] [ut caveamus,] ut ea, quae pertinent [52] ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium praestantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

Deinceps de ordine rerum, et temporum opportuni- 40
tate dicendum est. [53] Hac autem scientia continetur ea, quam Graeci ευταξιαν nominant, [54] non haec, quam interpretamur modestiam; quo in verbo modus inest: sed illa est ευταξια, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eandem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quae agentur, aut dicentur, loco suo collocandarum. itaque videtur eadem vis ordinis et collocationis fore. Nam et ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis et accommodatis locis. locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt. tempus autem actionis opportunum, Graece ευκαιρια, Latine appellatur occasio. sic sit, ut modestia haec, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.

[51] *ut caveamus*] hoc esse insititium, recte judicat Gruterus. est plane alienum, nam quod sequitur non cavendum est, sed sequendum, et curandum ut fiat.

[52] *ad liberalem speciem et dignitatem*] bene hoc revocavit Graevius, pro *ad liberalitatem specie et dignitate mod.* quod induxit Anemoecius. male. nam liberalitas hic nil aliud esse posset, quam liberalis species, quam dignitas postulet: ita liberalitas liberalitate moderanda diceretur: quod foret ineptum. tum *moderata sint* rectum est, non *moderanda*, quod Victorius dedit. ut supra est, *ut animadvertatur*, non *animadvertendum sit.*

[53] *Hac autem scientia continetur ea - - non haec.*] In his valde variarunt librarii, cum non satis intelligerent. *Hac scientia* est, hujus rei et officii scientia. pertinet ad ευταξιαν, non ad modestiam.

[54] *non haec, quam interpretamur modestiam*] quae sc. est μετριοτης.

Sed potest eadem esse prudentiae definitio, de qua principio diximus. hoc autem loco de moderatione et temperantia, et earum similibus virtutibus quaerimus. Itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt. quae autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum [55] in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim, valdeque vitiosum, in re severa convivii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in praetura Sophoclem poëtam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles, O puerum pulcrum, Pericle! At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere. Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, justa reprehensione caruisset. tanta vis est et loci, et temporis. Ut si quis, cum causam sit acturus, in itinere, aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscientia temporis. Sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magnopere admonitionem et praecepta desiderant. quae autem parva videntur esse delicta, neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum: ut in fidibus, aut in

[55] *in oratione constanti*] v. Clav. in *constans.*

tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet: sic videndum est in vita, ne forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo major, et melior actionum, quam sonorum concentus
est. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel 41
minima sentiunt: sic nos, [56] si acres ac diligentes esse volumus animadversores vitiorum, magna saepe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione, aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex ceteris similibus, facile judicabimus, [57] quid eorum apte fiat, quid ab officio, naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quodque eorum sit, ex aliis judicare: ut, si quid [58] dedeceat in illis, vitemus, et ipsi, fit enim, nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismetipsis, si quid delinquitur. itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causa, magistri. Nec vero alienum est, ad ea eligenda, [59] quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines, vel etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. in quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur, sed etiam,

[56] *si acres ac diligentes e. v. animadversores vitiorum*] multi habent *animadversoresque vitiorum*, nempe quia ante additum erat *judices: judices esse volumus vitiorum*, quod cum consensu deletum sit, etiam copula illa deleri debet. ut ante nos jam alii fecere. abest et a Ms. Duisb.

[57] *quid eorum apte fiat*] pro quid ii apte faciant, *eorum* sc. quae ante commemorata sunt, obtutus oculorum, risus, etc.

[58] *dedeceat in illis*] praetuli hoc alteri *alios*, vel *in aliis*.

[59] *quae dubitationem afferunt*] an *afferent?* compendium, *affert* in edd. primus locum errori fecit.

quid quisque sentiat, atque etiam, qua de causa quisque sentiat. Ut enim pictores, et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poëtae, suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur: hique et secum, et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt: sic aliorum judicio permulta nobis et facienda, et non facienda, et mutanda, et corrigenda sunt. Quae vero more aguntur, institutisque civilibus, de iis nihil est praecipiendum. Illa enim ipsa praecepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates, aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint, locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est ejicienda. est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes, ac bene meritos, aut merentes, sicut aliquo honore, aut imperio affectos observare et colere debemus; tribuere etiam multum senectuti: cedere iis, qui magistratum habebunt: habere delectum civis et peregrini: in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit: ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem
42 colere, tueri, servare debemus. Jam de artificiis et quaestibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut [60] foeneratorum. Illiberales autem et sordidi quaes-

[60] *foeneratores*] non hic intelligendi sunt omnes foeneratores: nam

tus mercenariorum, omniumque, quorum operae,[61] non artes emuntur. est enim illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant. nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur. nec vero quidquam est turpius [62] vanitate. opificesque omnes in sordida arte versantur. nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. minimeque artes hae probandae, quae ministrae sunt voluptatum, *cetarii*, *lanii*, *coqui*, *fartores*, *piscatores*, ut ait Terentius. adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium. Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut [63] doctrina rerum honestarum, hae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impartiens; non est admodum vituperanda, atque etiam, si satiata quaestu, vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum,[64] ex ipso portu [65] in agros se possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius,

multi honesti viri, ut nunc, foeneratores Romae erant. sed qui nihil aliud agebant, nisi ut pecunia sub usuris locanda quaestum facerent: quod hi plerumque quaestum improbum cruentis usuris faciebant.

[61] *non quorum artes emuntur*] *quorum* sine dubio delendum est: sensus est: in quorum operibus emendis artificium spectatur, non labor.

[62] *vanitate*] v. Clav. in h. v.

[63] *doctrina rerum honestarum*] ut literarum, eloquentiae, etc.

[64] *ex ipso portu*] intell. aut addendum est *ita* vel *sic*.

[65] *in agros se*] hic ordo est in Ms. Duisb. plane Ciceronianus. Vulgo *se in agros*.

[66] nihil homine libero dignius. de qua, quoniam in Catone majore satis multa diximus, illinc assumes, quae ad hunc locum pertinebunt.

43 Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, [67] potest incidere saepe contentio; de duobus honestis utrum honestius: qui locus a Panaetio est praetermissus. Nam cum omnis honestas manet a partibus quattuor, quarum una sit cognitionis: altera, communitatis: tertia, magnanimitatis: quarta, moderationis: hae in deligendo officio saepe inter se comparentur, necesse est. Placet igitur, aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest, quod, si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis, omnia, [68] quae cognitione digna sint, summo otio secum ipse consideret et contempletur: tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum est illa sapientia, quam σοφιαν Graeci vocant: prudentiam enim, quam Graeci φρονησιν dicunt, aliam quandam intelligimus: quae est rerum expetendarum fugiendarumque scientia. illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum atque humanarum scientia: [69] in qua con-

[66] *nihil homine libero dignius*] delevi cum Pearcio alterum *nihil* inter *homine* et *libero*, auctoribus Mss. plerisque, etiam Duisb. Goth. Cur. et edd. pr.

[67] *potest incidere saepe contentio et comparatio*] *et comparatio* mihi glossam sapere semper visum. quia abest Ms. Duisb. delevi.

[68] *quae c. digna sint.*] Sic Mss. Duisb. Goth. ed. Colon. bene Vulg. *sunt*, male.

[69] *in qua continetur deorum et h. communitas et societas*] i. e.

tinetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. ea si maxima est, ut est certe; necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturae, manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla [70] actio rerum consequatur. ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. Pertinet igitur ad societatem generis humani. ergo haec cognitioni anteponenda est: atque id optimus quisque re ipsa [71] ostendit, et judicat. Quis enim est [72] tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei, tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit allatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? atque hoc idem in parentis, [73] in amici re aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur,

quae docet conjunctionem, quae inter Deos et homines intercedit, tum inter homines ipsos. Inter Deum hominemque est conjunctio, quia homines sunt a Deo creati et beneficiis maximis affecti, tum inter homines, quia mutuis auxiliis juvantur, etc.

[70] *actio rerum*] additum est *rerum*, ut distinguatur ab actione interna, quae est in cogitando et cognoscendo. est igitur actio, quae versatur in rebus externis.

[71] *ostendit et judicat*] quidam libri habent *indicat*, sive per usitatam confusionem horum verborum, sive quia verbum *judicat* non recte intelligebant librarii. est autem pro, ostendit se judicare, ut saepe apud Ciceronem.

[72] *tam cupidus in persp. cogn. rerum natura.*] *In persp.* etc. non pendet a *cupidus*, sed hoc dicitur h. l. absolute, et in partem deteriorem. *Cupidus* enim eleganter dicitur de eo, qui modum excedit in alicujus rei studio. Sic cupidus in judicando est, studiosus partis alterius, contra jus et aequum. Itaque frustra Lambinus correxit *cupidus perspiciendae - - rerum naturae.*

[73] *in amici re aut periculo*] hic Cicero *periculo* adjunxit *rem* i. e. utilitatem, cum amicus adjuvari in consequenda utilitate praesertim majori, potest. estque in utroque genere par officium. non igitur erat, quare Pearcius hic vitium scripturae putaret esse, corrigeretque *in parentis amicive periculo.*

studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia justitiae, quae pertinent [74] ad hominum utilitatem;
44 qua nihil homini esse debet antiquius. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. nam et erudiverunt multos, quo meliores cives, utilioresque rebus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus, (si modo aliquid attulimus) [75] a doctoribus, atque a doctrina instructi ad eam, et ornati accessimus. Neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi erudiunt atque docent: sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum assequuntur. nec enim locus ullus praetermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret: ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. ita illi ipsi doctrinae studiis et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare: quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus. Atque ut apum examina non fingendorum favorum causa congregantur, sed, cum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis, natura congregati,

[74] *ad hominum utilitatem.*] Graevius dedit *caritatem* e Mss. duobus. Sequentia ostendunt, *utilitatem* verum esse lectionem.

[75] *a doctoribus - - accessimus*] hoc non convenit antecedentibus, *quicquid - - attulimus.* sed tantum forma orationis discrepant, sensu optime conveniunt: dictumque pro, in eo adjuti sumus doctrina, quam a doctoribus nostris accepimus.

adhibent agendi cogitandique sollertiam. Itaque
nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id
est, ex societate generis humani, [76] attingat cognitio-
nem rerum, solivaga cognitio et jejuna videatur.
Itemque magnitudo animi, remota communitate con-
junctioneque humana, feritas sit quaedam et immani-
tas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consocia-
tio hominum atque communitas. Nec verum est,
quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitae,
quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis,
atque efficere non possemus, [77] idcirco istam esse cum
hominibus communitatem et societatem. quod si
omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent,
quasi virgula divina, ut ajunt, suppeditarentur: tum
optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis,
totum se in cognitione et scientia collocaret. Non
est ita. nam et solitudinem fugeret, et socium studii
quaereret: tum docere, tum discere vellet, tum au-
dire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad con-
junctionem hominum, et ad societatem tuendam
valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione
et scientia continetur. Illud forsitan quaerendum 45
sit, nam haec communitas, quae maxime est apta
naturae, sit etiam moderationi modestiaeque semper
anteponenda. Non placet. sunt enim quaedam par-
tim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conser-

[76] *attingat cognitionem rerum*] i. e. conjuncta sit cum cognitione.

[77] *idcirco istam esse*, etc.[hic locus mihi, cum primum legi, suspectus fuit, quia non convenit *esse* cum superioribus temporibus, *desideraret*, *possemus*, quae desiderant perfectum, itaque mihi deinde arrisit lectio ab Anemoecio e Ms. vetere et Graevio recepta *initam esse*, quam et Pearcius recepit. Sed tamen verbum hoc non convenit verbo *communitatem*: nec vero illa *inita est* ab hominibus, est enim opus naturae at dei. Itaque mihi in mentem venit *istam esse* e compendio scripturae verbi *institutam*.

vandae quidem patriae causa, sapiens facturus sit. ea Posidonius collegit permulta, sed ita taetra quaedam, ita obscoena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet reipublicae causa: [78] ne res quidem publica pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicae, quidquam illorum facere sapientem. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis [79] id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio. ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quod cuique sit praeponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum: ex quibus, quid cuique praestet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus; secunda, patriae; tertia, parentibus, deinceps gradatim reliquis debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit: sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed jam ad reliqua pergamus.

[78] *ne res q. p. - - volet*] recte Graevius *ne* edidit pro vulgato *nec* e Mss. sed sic etiam habent edd. pr. tum Ms. Goth. habet *vellet*, melius *velit*, pro quo saepe Mss. *vellet.*

[79] *id genus officiorum, quod teneatur hominum societate*] i. e. quod pertinet ad societatem, cernitur in societate humana tuenda, etc. a que non opus videtur, cum Pearcio corrigere, *quod tueatur hominum societatem.*

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS AD MARCUM FILIUM.

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro de utili agitur, quae erat altera pars totius de officiis disputationis constituta. Utile autem est vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, quod cum honesto est conjunctum, et natura confusum, et totum in virtute a Cicerone constituitur. Sed quoniam quaecunque ad vitam hominum tuendam et ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt; hominesque hominibus plurimum obesse et prodesse possunt: relictis omnibus, docet, conciliandos esse animos hominum, et ad usus nostros adjungendos; quod quomodo fieri possit, non in singulis modo hominibus, sed etiam in multitudine et populo universo, fuse demonstratur, sed ita, ut omnis amor atque benevolentia hominum a virtute et honestate arcessatur, tamquam a justitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate. Ad utilitatem vero quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniaeque curatio; quomodo valetudo sustentetur et pecunia honeste quaeratur, ostendit. In comparatione autem utilitatum, cum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, aut commoda corporis inter se, aut externa cum externis comparentur, non dubium esse pronunciat, quin major utilitas minori sit anteponenda, hac tamen lege, ne ab honesto deflectatur.

QUEMADMODUM officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum, et 1

ad earum rerum, [1] quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias. in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile: [2] tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile. de quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto, ac de judicio meo dixero. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt: tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum; mirenturque, in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem quamdiu [3] respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam: cum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae reipublicae, summos viros, amisissem: nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam respublica [4] stetisset, quo coeperat, statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos, incidisset! primum enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo,

[1] *quibus utuntur h.*] quibus iis opus est ad vitam sustentandam, ut pecunia, etc. v. Clav.

[2] *tum ex utilibus quid utilius*] hoc a multis libris abest, in edd. primum a Colon. itaque delevere quidam, ut Langius. Sed quia tamen et in quibusdam bonis libris reperitur, ut et in Goth. Cur. servavit Graevius. bene. nam antecedens *tum, quaeri dixi, quid utile,* requirit alterum *tum.* excidit autem, opinor negligentia librariorum, per illud ipsum verbum bis positum. atque ut hoc membrum excidit in libris illis: sic prius in ed. Ven. 1470. in qua hoc solum est *ex utilibus quid utilius,* etc. ed. Rom. habet utrumque. item Mediol. etc.

[3] *resp. per eos gerebatur*] quidam libri. scr. et edd. ut Mog. habent *regebatur,* quod videatur esse aptius h. l. quia *respublica* hic dicitur de universa rep. quasi corpore.

[4] *stetisset, quo coeperat statu*] status h. l. est conditio, sensu bono. v. Clav. in h. v.

operae poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed [5] actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Cum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae conticuerunt, forenses, et senatoriae. Nihil agere autem cum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis; existimavi, honestissime [6] molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. cui cum multum adolescens, [7] discendi causa, temporis tribuissem: postea quam honoribus inservire coepi, meque totum reipublicae tradidi; tantum erat philosophiae loci, [8] quantum superfuerat amicorum et reipublicae temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo: scribendi otium non erat. Maximis igitur in malis hoc tamen 2
boni assecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos! optabilius sapientia? quid praestantius? quid homini melius? [9] quid homine dignius? Hanc igitur, qui expetunt,

[5] *actiones nostras*] quae egimus dicendo in senatu, apud populum in judiciis. intelliguntur que orationes, quibus egit causas reip. amicorum, etc.

[6] *molestias posse deponi.*] Sic habent add. pr. *molestias* abest a pluribus Mss. etiam Goth. unde delevit Car. Langius. Sed commode abesse non potest. itaque, cum habeant tamen quidam boni libri scripti et edd. pr. bene revocavit Graevius.

[7] *discendi causa*] ut discerem sapientiae praecepta. quidam libri habent *dicendi causa.* et Cicero sane etiam didicit philosophiam eloquentiae causa, cujus consequendae praesidium esse in philosophiae studiis, praesertim Academicae, putabat, ut ipse saepe dicit. sed *discendi* rectius puto. nempe tum operam dabat philosophiae, non ut ejus doctorem ageret, sed ut eam cognosceret.

[8] *quantum superfuerat - - temporibus.*] Malim *supererat. temporibus* bene dedit Graevius. nam id res et latinitas postulat. Mss. et edd. vett. habent *temporis.* Primus Aldus nepos edidit *temporibus*, inde post alii.

[9] *quid homine dignius*] *homine* abest libris quibusdam scr. sed plures habent etiam Goth. Cur. et edd. pr. et Mog. Col. Rom. etc.

philosophi nominantur: nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, quam studium sapientiae. Sapientia autem est, (ut a veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum, et humanarum, causarumque, quibus hae res continentur, scientia: cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam sive oblectatio quaeritur animi, requiesque curarum: quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur: aut haec ars est, aut nulla omnino, [10] per quam eas assequamur. nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbati reipublicae muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis, quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, [11] nec habeat

[10] *per quam eas assequamur*] *eas* refertur ad *constantiam et virtutem.* Ms. Cur. habet *ea.*

[11] *nec habeat unquam quod sequatur*] male quidam, etiam Gruterus, *habet:* quod est contra latinitatem. tum pro *quid s.* dedimus *quod,* etiam postulante latinitate, ut alibi docuimus. Utrumque, *habeat* et *quod* est in edd. pr.

umquam, quod sequatur. quae enim esset ista mens, vel quae vita potius, non modo disputandi, sed vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri, alia certa, alia incerta esse dicunt; sic ab his dissentientes, alia probabilia, contra, alia non probabilia esse dicimus. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quae mihi probabilia videantur, sequi: quae contra, improbare: atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile [12] elucere non possit, nisi ex utraque parte, causarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in Academicis nostris, satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt: tamen haec nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

Quinque igitur rationibus propositis officii perse- 3
quendi, quarum duae ad decus, honestatemque pertinent: duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates: quinta ad eligendi judicium, si quando ea, quae dixi, pugnare inter se viderentur: honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. [13] in quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ut hones-

[12] *elucere non posset.*] Ms. Goth. habet *possit:* itemque edd. Mog. Col. Rom. Mediol. Ven. 1470. Ald. Vict. etc. idque restituimus. pendet enim ex *disputatur.*

[13] *in quo lapsa cons.*] Libri quidam scr. ut Goth. addunt *verbo:* unde et in edd. venit in Mog. Col. Ven. 1470. sed melius abest. non enim tam de verbi mutata significatione, quam de utilitatis notione mutata sermo est.

tatem ab utilitate secernens, et constitueret, honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum: qua nulla pernicies major hominum vitae potuit afferri. Summa quidem auctoritate philosophi, severe sane atque honeste, [14] haec tria genera confusa, cogitatione distinguunt. quidquid enim justum sit, id etiam utile esse censent: itemque quod honestum, idem justum. ex quo efficitur, ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, hi saepe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam, sapientiam judicant. quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis, justisque factis, non fraude et malitia se intelligant ea, quae velint, consequi posse. Quae ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia ejusdem generis: [15] partim animalia, quae habent suos impetus, et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis, equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum, atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponuntur: unum, deorum; alterum, hominum. deos placatos pietas efficiet et sanctitas: proxime autem, et secundum deos, homines hominibus maxime utiles esse possunt. Earumque rerum, quae noceant, et obsint, eadem divisio est. Sed quia deos nocere non pu-

[14] *haec tria genera confusa c. d.*] *Confusa* dicuntur, quia proprie unam rem efficiunt conjunctione naturali. sic est et Off. I, 27. et alibi. v. Clav. in *confundere.*

[15] *partim animalia*] libri quidam habent *animata:* nil interest.

tant, his exceptis, homines hominibus obesse plurimum, arbitrantur. ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis affecta, quae nec haberemus, nisi manus, et ars accessissent: nec his sine hominum administratione uteremur. neque enim valitudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio, et conservatio, sine hominum [16] opera, ulla esse potuisset. Jam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio, certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii:

Nec ferrum, aes, aurum, argentum, effoderetur penitus abditum,

sine hominum labore, et manu. Tecta vero, quibus 4
et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opera habere possemus? ex quibus, multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quae

[16] *opera ulla esse potuisset*] malim *posset:* nam id melius respondet ceteris membris. Secus est in seqq. ubi auditum est *ab initio.* item mox in verbis *sine quibus vita omnino nulla esse potuisset*, malim *posset:* quamquam ibi tamen tolerabilius est, *potuisset.*

commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque belua usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere possemus: ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur: et quae usui possuntesse, capiuntur. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? quis enim aegris subveniret, quae esset oblectatio valentium, qui victus, aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari, nec frequentari: ex quo leges, moresque constituti: tum juris aequa descriptio, certaque vivendi disciplina. quas res et mansuetudo animorum consecuta, et verecundia est: effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando, et accipiendo, mutandisque facultatibus et commodis, nulla re egeremus. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem [17] neque ducem bello, nec principem domi, magnas res, et salutares, sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adjumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipis-

[17] *neque ducem bello, neque principem domi*] pro *bello*, quod olim edebatur vulgo, estque et in libris scriptis pluribus, Graevius dedit *belli:* quod sane bene respondet *τῳ domi*, nec tamen necessarium fuit Ciceroni, eadem forma uti.

cimur conspiratione hominum atque consensu: sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi: qui, collectis ceteris causis, eluvionis, pestilentiae, vastitatis, beluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumta: deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est, bellis, aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

Cum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint, et obsint: [18] proprium hoc statuo esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usus suos adjungere. Itaque, quae in rebus inanimis, quaeque in usu et tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis: hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum promta ac parata, virorum praestantium sapientia et virtute excitantur. Etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur: quarum una est in perspiciendo, quid in quaque re verum, sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur, quae cujusque rei causa sit: alterum, cohibere [19] motus animi turbatos, quos Graeci παθη nominant; appetitionesque, quas illi ὁρμας, obedientes efficere rationi: tertium, iis, qûibuscum congregamur, uti moderate, et scienter, quorum studiis ea, quae natura desiderat,

[18] *proprium hoc statuo esse virtutis.*] Mss. quidam boni habent *primum*: utrumque commodum sensum habet, ut haud facile sit decernere. quia *proprium* est antiquior lectio in libris edd. id servavi.

[19] *motus animi turbatos*] proprie non motus turbati sunt, sed animus turbatus. itaque conjeci legendum esse vel *turbulentos* vel *turbati*.

expleta cumulataque habeamus: per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis [20] conati sint, tantaque poena afficiamus, quantam aequitas humani-
6 tasque patiatur. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur, eaque teneamus, dicemus; neque ita multo post: sed [21] pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in fortuna in utramque partem, vel secundas ad res, vel adversas, quis ignorat? nam et cum prospero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos: et cum reflavit, affligimur. Haec igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia: deinde, a bestiis ictus, morsus impetus. Haec ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, [22] ut proxime trium, saepe multorum, clades imperatorum, ut nuper [23] summi ac singularis viri: invidiae praeterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum saepe civium expulsiones, calamitates, fugae: rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus. quae si longior fuerit oratio, cum mag-

[20] *conati sunt - - patitur.*] Latinius foret, *conati sint - - patiatur*, et hoc habet Ms. Goth.

[21] *pauca ante dicenda sunt.*] Sic correxi vulgatum *sint:* atque sic Ms. Goth. edd. Mog. Col. Rom. Ven. 1470. etc. sed per se evidens est correctio.

[22] *ut proxime trium*] in Pharsalia, Africa, Hispania.

[23] *summi ac sing. viri.*] Pompeji.

nitudine utilitatis comparetur. ita fortassis etiam brevior videbitur.

Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum, aut benivolentiae gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt: aut honoris, si cujus virtutem suspiciunt, [24] quemque dignum fortuna quam amplissima putant: aut cui fidem habent, et bene rebus suis consulere arbitrantur: aut cujus opes metuunt: aut contra, a quibus aliquid exspectant: ut cum reges, popularesve homines, largitiones aliquas proponunt: aut postremo, pretio ac mercede ducuntur: quae sordidissima est illa quidem ratio, et inquinatissima, et his, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. Male enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnumquam hoc subsidium necessarium est: quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subjiciunt se homines imperio alterius, et potestati de causis pluribus. decuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantia, aut spe, sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis, promissisque capti: aut postremo, [25] ut saepe in nostra republica videmus, mercede conducti. Omnium autem rerum nec aptius 7
est quidquam [26] ad opes tuendas ac tenendas, quam

[24] *quemque dignum - - putant*] *quemque* e Mss. et edd. vett. dedit Graevius, pro *et si quem*, vel *aut si quem ;* ut est in Ms. Goth. sed id non placet. puto id natum esse ex *cumque :* atque sic scribendum puto.

[25] *ut saepe - - videmus*] bene hoc habet: sed melius tamen putem *vidimus.*

[26] *ad opes tuendas ac tenendas*] superfluum est alterum *ac tenendas.*

diligi: nec alienius, quam timeri. Praeclare enim Ennius: *Quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, perisse expetit.* Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero hujus tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum: quorum haud fere quisquam [27] interitum talem effugit. Malus enim custos diuturnitatis metus: contraque, benevolentia, fidelis est vel ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio coërcent, sit sane adhibenda saevitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur; his nihil esse potest dementius. quamvis enim demersae sint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissae libertatis, quam retentae. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes, et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. ita facillime, [28] quae volemus, et privatis in rebus, et in republica consequemur. etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi, necesse est. Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timo-

omisitque Graevius: sed tamen non insolitum est Ciceroni talia synonyma jungere. abest tamen Ms. Duisb.

[27] *interitum talem.*] Sic pro *similem* cum Graevio edidi, adstipulante Ms. Goth. Duisb. et Cur. ed. Colon.

[28] *quae volemus.*] Sic pro *volumus* dedit Graevius. atque id magis consentit mox sequenti, *qui se metui volent.* sic et Ms. Duisb. et. ed. Colon.

ris angi solitum? qui cultros metuens tonsorios, can-
denti carbone sibi adurebat capillum? quid? Alex-
andrum Pheraeum, quo animo vixisse arbitramur?
qui (ut scriptum legimus) cum uxorem Theben admo-
dum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum
veniens, barbarum, et eum quidem, ut scriptum est,
compunctum notis Threiciis, destricto gladio jubebat
anteire: praemittebatque de stipatoribus suis, qui
scrutarentur arculas muliebres, et, ne quod in vesti-
mentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum,
qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret,
quam conjugem! [29] nec eum fefellit. ab ea enim est
ipse, propter pellicatus suspicionem, interfectus.
Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae premente
metu, possit esse diuturna. Testis est Phalaris,
cujus est praeter ceteros nobilitata crudelitas: qui
non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi,
Alexander; non a paucis, ut hic noster: sed in
quem universa Agrigentinorum multitudo impe-
tum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium
reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt?
Quid? Lacedaemonios injuste imperantes, nonne
repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque
se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis? Ex- 8
terna libentius in tali re, quam domestica, recordor.
Verumtamen quamdiu imperium populi Romani
beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro sociis,
aut de imperio gerebantur: exitus erant bellorum aut
mites, aut necessarii. Regum, populorum, nationum
portus erat et refugium, senatus. Nostri autem

[29] *nec eum fefellit.*] Libri quidam addunt *opinio*, ut et Goth. Cur. atque etiam edd. vett. ut Rom. Ven. sed delevere Langius et alii, et sic alibi quoque Cicero dicit simpliciter.

magistratus, imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate, et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terrae verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam jam antea minuebamus: post vero Sullae victoriam penitus amisimus. desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, cum extitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria. est enim ausus dicere, hasta posita, cum bona in foro venderet et bonorum virorum, et locupletum, et certe civium, praedam suam se vendere. Secutus est, qui in causa impia, victoria etiam foediore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque [30] uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque, vexatis et perditis exteris nationibus, [31] ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno sol quidquam vidisset indignius. Jure igitur plectimur. nisi enim multorum impunitā scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris, ad paucos; cupiditatum, ad multos improbos venit hereditas. Nec vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et

[30] *uno calamitatis jure*] i. e. statu, conditione. alii inde a Lambino ediderunt *genere:* quod est facilius: sed libri scr. in illo consentiunt praeter paucos, in quibus est Goth. item edd. pr.

[31] *ad exemplum amissi imperii*] ut ea re et exemplo intelligeretur, imperium esse amissum, rempublicam periisse.

meminerint, et sperabunt; quam [32] P. Sulla cum vibrasset, dictatore propinquo suo: idem, sexto tricesimo anno post, a sceleratiore hasta non recessit. alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus praemiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes urbis modo stant et manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes: rem vero publicam penitus amisimus: atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum) [33] dum metui, quam cari esse et diligi maluimus. Quae si populo Romano injuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? [34] Quod cum perspicuum sit, benevolentiae vim esse magnam; metus, imbecillam: sequitur, ut disseramus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem. Sed ea non pariter omnes egemus. nam [35] ad cujusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis, a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et nostra mirantium. haec enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros; eaque utrisque est propemodum comparanda. Honore, et gloria, et benevolentia civium fortasse non aeque omnes egent, sed tamen si cui haec suppetunt, adjuvant aliquantum tum ad

[32] *P. Sulla*] propinquus Sullae dictatoris, pro quo est oratio Ciceronis. *vibrasset*, i. uti coepisset - - *a sceleratiore hasta*, Julii Caesaris.

[33] *dum - - maluimus.*] Lamb. et Vict. edidere *malumus*, quod et Ms. Goth. habet. idque verbo *dum* aptius videtur.

[34] *Quod cum perspicuum sit.*] Melius putem *Quo*.

[35] *ad cujusque vitam institutam.*] Sic bene pro *instituendam* edidit Graevius e libris quibusdam scriptis, quibus consentit Gothanus edd. Mog. Col. Rom.

9 cetera, tum ad amicitias comparandas. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Laelius. Nunc dicamus de gloria; quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri: sed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum.

Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo: si fidem habet: si cum admiratione quadam honore dignos putat. Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, [36] quibus rebus parantur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus. Ac primum de illis tribus, quae ante dixi benevolentiae praecepta, videamus: quae quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco benefica voluntate benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, justitiae, fidei, omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum, ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus: idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem causae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse leviores.

[36] *quibus rebus parantur.*] Sic recte Anemoecius correxit e Ms. antiquo vulgatum *pariuntur.* ortum est vitium e compendio *pantur* quod est in Ms. Goth. Exempla verbi *parere* pro *comparare* dicti allata nil prosunt. *parere aliquid* pro comparare dici scio, sed non *parere ab aliquo* dicitur.

Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti conjunctam cum justitia prudentiam. nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos. arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et cum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem, et consilium ex tempore capere posse. hanc enim utilem omnes existimant veramque prudentiam. Justis autem et fidis hominibus, id est, bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis injuriaeque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos, rectissime committi arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam justitia plus pollet: quippe cum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine justitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior, et callidior est; hoc invisior, et suspectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiae justitia conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium. [37] justitia sine prudentia multum poterit: sine justitia nihil valebit
prudentia. Sed, ne quis sit admiratus, cur, cum 10
inter omnes philosophos constet, a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, justus esse: [38] alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur, oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios bonos viros, alios

[37] *justitia - - prudentia*] haec Pearcius spuria putabat: quia post conclusionem sunt, nec habent, quod non jam ante melius dictum sit.

[38] *alia est illa*] *illa* abest Ms. Cur. non male.

prudentes dicamus. Popularibus enim verbis est agendum, et usitatis, cum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur. Erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent, hoc tertium, ut cum admiratione hominum, honore ab iis digni judicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna, et praeter opinionem suam animadverterunt: separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam bona. itaque eos viros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares virtutes perspicere; despiciunt autem eos, et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant. nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant, et ad faciendam injuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his male existimant. Quamobrem, (ut ante dixi) contemnuntur ii, qui nec sibi, nec alteri, ut dicitur, in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. Admiratione afficiuntur ii, qui anteire ceteros virtute putantur, et cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere. nam et voluptates, blandissimae dominae, [39] majores partes animi a virtute detorquent; et dolorum cum admoventur faces, praeter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiae, paupertas, omnes homines vehemen-

[39] *majores partes animi*] int. quas nostri philosophi facultates superiores dicunt, rationem et voluntatem. Voluptas facit, ut male de rebus bonis et malis judicant, et virtutem contemnant, nec appetant vere bona. Pearcius autem lectionem vitiosam putat, legendumque, *majoris partis* (sc. hominum) *animos*, quod bene respondet τῷ *plures* in altero membro, et in tertio *omnes homines*.

tissime permovent. Quae qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, cumque aliqua his ampla, et honesta res objecta est, totos ad se convertit et rapit, tum quis non admiretur splendorem pulcritudinemque virtutis? Ergo et haec animi 11 despicientia admirabilitatem magnam facit: et maxime justitia (ex qua una virtute viri boni appellantur) mirifica quaedam multitudini videtur: nec injuria. Nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quae his sunt contraria, aequitati anteponit. maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia justitia conficit: et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis: et ob eandem causam, fidem: et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitae adjumenta hominum desiderat: in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio justitiae necessaria est: eoque etiam magis, quod si eam non habebunt, injusti habebuntur: nullis praesidiis septi, multis afficientur injuriis. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, justitia [40] ad rem gerendam necessaria est. cujus tanta

[40] *ad rem gerendam*] i. familiarem per mercaturam et similia, quibus *res quaeri* dicitur.

vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio, et scelere pascuntur, possint sine ulla particula justitiae vivere: nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid, aut eripit; is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis, aut relinquatur. quinetiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem, et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit; et multo majores Viriatus Lusitanus: cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Laelius, is, qui sapiens usurpatur, praetor fregit, et comminuit; ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis justitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantum ejus vim inter leges et judicia, in constituta republica fore
12 putamus? Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiae fruendae causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam cum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant: ad unum aliquem confugiebant, virtute praestantem; qui cum prohiberet injuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari jure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa, quae regum. Jus enim semper quaesitum est aequabile: neque enim aliter esset jus. id si ab uno justo et bono viro consequebantur, eo erant contenti. cum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem

perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adjuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda justitia est, tum ipsa propter sese; nam aliter justitia non esset: tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, sed etiam collocandae, quae perpetuos sumtus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales: [41] sic gloria et quaerenda, et collocanda ratione est. [42] Quamquam praeclare Socrates, hanc viam ad gloriam proximam, et quasi compendiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem: sed brevitatis causa, familia erimus contenti una. Ti. enim Gracchus, P. F. tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit: at ejus filii, nec vivi probabantur bonis, et mortui [43] numerum obtinent jure caesorum.

[41] *sic gloria - - ratione est*] haec est lectio librorum plurium scr. et edd. In ed. Lamb. primum irrepserat *gloriae q: et collocandae ratio est*, correctore existimante, conformandum esse hoc ad prius de pecunia: *pecuniae non quaerendae solum, sed etiam collocandae ratio est.* Sed sensus est idem, et variare voluit Cicero orationem. *Collocanda* est conservanda et augenda.

[42] *Quamquam.*] Chapmannus corrigi volebat, *quamobrem.*

[43] *numerum obtinent*] semper numerabuntur inter jure caesos. male quidam dedere *nomen*, ut C. Langius.

13 Qui igitur adipisci veram gloriam volet, justitiae fungatur officiis. ea quae essent, dictum est libro superiore.

Sed ut facillime, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. nam si quis ab ineunte aetate habet causam celebritatis et nominis, aut a patre acceptam, (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse) aut aliquo casu atque fortuna: in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque [44] in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur: et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse, nec factum. Quorum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur: hi simul ac juvenes esse coeperunt, magna spectare, et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. Prima igitur est adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest; in qua multi apud majores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, cujus altera pars sceleris nimium habuit; altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompejus alae alteri praefecisset, magnam laudem et a summo viro, et ab exercitu consequebare equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. atque ea

[44] *in eum, quid agat - - anquiritur.*] Pearcius correxit *inquiritur*, quia *inquirere in aliquem* reperitur, non *anquirere in aliquem.* Sed *anquirere* idem est, quod *inquirere*, nec differunt nisi pronunciatione. Est tamen *inquiritur* in Ms. Duisb. et Goth. *inquirunt* in Cur. *Inquiritur* est etiam in edd. pr. Rom. Ven. 1470. Mediol. etc. itaque id recepi.

quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi
autem haec oratio suscepta non de te est, sed de ge-
nere toto. quamobrem pergamus ad ea, quae restant.
Ut igitur in reliquis rebus multo majora sunt opera
animi, quam corporis: sic hae res, quas persequimur
ingenio ac ratione, graviores sunt, quam illae, quas
viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a
modestia, tum pietate in parentes, tum in suos bene-
volentia. Facillime autem et in optimam partem
cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros et sapien-
tes viros, bene consulentes reipublicae, contulerunt:
[45] quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt
populo, [46] eorum fore similes, quos sibi ipsi delegerint
ad imitandum. P. Rutilii adolescentiam ad opinio-
nem et innocentiae, et juris scientiae, P. Mucii com-
mendavit domus. nam L. quidem Crassus, cum esset
admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed
sibi ipse peperit maximam laudem ex [47] illa accusa-
tione nobili et gloriosa. et, qua aetate qui exercentur,
laude affici solent, (ut de Demosthene accepimus) ea
aetate L. Crassus ostendit, id se in foro optime jam
facere, quod [48] etiam tum poterat domi cum laude
meditari. Sed cum duplex ratio sit orationis, qua- 14
rum in altera sermo sit, in altera contentio: non est
id quidem dubium, quin contentio orationis majorem
vim habeat ad gloriam. ea est enim, quam eloquen-

[45] *q. si frequentes sunt.*] Sic habet Ms. Duisb. Goth. quod melius h. l. est vulgato *sint*.

[46] *eorum fore se similes*] nemo haesit in *se*: quod ego semper putavi delendum. quia reperi abesse a Ms. Goth. delevi.

[47] *illa accusatione nobili.*] Carbonis, ob seditionem Gracchanam. v. ad Div. IX, 21.

[48] *etiam tum.*] Graevius *etiam* delendum putat. non male. sic et Pearcio visum est.

tiam dicimus. sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitasque sermonis. Exstant epistolae, et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus) quibus praecipiunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deleniant. Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose, sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam, et sapere plus, quam ceteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mista modestiae gravitas, nil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. Sed, [49] cum sint plura causarum genera, quae eloquentiam desiderant, multique in nostra republica adolescentes et apud judices, et apud senatum dicendo laudem assecuti sint; maxima admiratio est in judiciis: quorum ratio duplex est. nam ex accusatione, et defensione constat: quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paullo ante de Crasso. idem fecit adolescens M. Antonius. etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, cum seditiosum, et inutilem civem, C. Norbanum, in judicium vocavit. Sed hoc quidem non est saepe faciendum, nec umquam, nisi aut reipublicae causa, [50] ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patro-

[49] *cum sint - - quae desiderant.*] Legendum est *desiderent.*

[50] *ut ii - - ulciscendi*] haec e Ms. addidit Langius, servavit Graevius. recte. nam res ipsa ea desiderat. Nam Luculli non reip. sed ulciscendi patris causa accusarunt Servilium, patris Luculli accusatorem.

cinio, ut nos pro Siculis ; pro Sardis : pro M. Albucio Julius. in accusando etiam M' Aquilio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur, aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius, reipublicae tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulcisci saepius, non est reprehendendum. modus tamen adsit. duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam committere, ut accusator nominere : quod contigit M. Bruto: summo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit. Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem [51] judicio capitis arcessas : id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum, et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni, nocentem aliquando, [52] modo ne nefarium, impiumque defendere. vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Judicis est, semper in causis verum sequi: patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere : quod scribere (praesertim cum de philosophia scriberem) non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. Maxime autem et gloria paritur et gratia

[51] *judicio capitis arcessas*] *judicio* delevit Langius: nec id displicebat Graevio. sed libri scr. et edd. repugnant. Ms. Goth. habet *in judicio*, ut Pith. et edd. pr. Rom. Ven. 1470. etc. *in* natum ex ultima verbi praecedentis, aut syllaba prima sequentis.

[52] *modo ne nefarium.*] Sic cum Graevio edidi pro *et nefarium*: sic h. l. profert Nonius, et in Ms. vetustissimo reperit Graevius.

defensionibus, [53] eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri, urgerique videatur. ut nos et saepe alias, et adolescentes, contra L. Sullae dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus: quae, ut scis, exstat oratio.

15 Sed expositis adolescentium officiis, quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac liberalitate dicendum est. Cujus est ratio duplex. nam aut opera benigne fit indigentibus, aut pecunia. facilior est haec posterior, locupleti praesertim: sed illa lautior ac splendidior, et viro forti claroque dignior. quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur: largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. ita benignitate benignitas tollitur: qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. At qui opera, id est, virtute et industria, benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adjutores habebunt: deinde consuetudine beneficientiae paratiores erunt, et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Praeclare epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur. *Quae te, malum,* inquit, *ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum et praebitorem sperent fore?*

[53] *eoque major*] semper hic haesi, conjecique *eoque magis*, refertur enim ad *maxime.* Ms. Cur. ed. Mog. Colon. habent *eoque major*: quod certe melius est, quam vulgatum.

Bene ministrum et praebitorem; quia sordidum regi:
melius etiam, quod largitionem, corruptelam esse
dixit. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem
semper exspectandum paratior. Hoc ille filio: sed
praeceptum putemus omnibus. Quamobrem id qui-
dem non dubium est, quin illa benignitas, [54] quae
constet ex opera et industria, et honestior sit, et la-
tius pateat, et possit prodesse pluribus: nonnumquam
tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus
omnino repudiandum est, et saepe idoneis hominibus
indigentibus de re familiari impertiendum: sed dili-
genter, atque moderate. Multi enim patrimonia effu-
derunt, inconsulte largiendo. Quid autem est stul-
tius, quam quod libenter facias, curare, ut id diutius
facere non possis? Atque etiam sequuntur largitio-
nem rapinae. Cum enim dando egere coeperint,
alienis bonis manus afferre coguntur. ita, cum bene-
volentiae comparandae causa benefici esse velint:
non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt,
quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem
nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benigni-
tas aperire non possit: nec ita reserenda, ut pateat
omnibus. modus adhibeatur, isque referatur ad facul-
tates. Omnino meminisse debemus id, quod a nos-
tris hominibus saepissime usurpatum, jam in proverbii
consuetudinem venit, largitionem fundum non ha-
bere. etenim quis potest modus esse, cum et idem
qui consuerunt, et idem illud alii desiderent? Om- 16
nino duo sunt genera largorum: quorum alteri, libe-
rales. Prodigi, qui epulis, et viscerationibus, et

[54] *quae constet.*] Vulgo male est *quae constat.*

gladiatorum muneribus, ludorum, venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino sint relicturi. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt, aut aes alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut opitulantur vel in re quaerenda, vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit: in quo multa praeclare; illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia, et apparatione popularium munerum: taliumque sumtuum facultatem, fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus exempla pauca posui, [55] multo et major videtur, et certior. Quanto Aristoteles gravius, et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones [56] non admiremur, quae fiunt ad multitudinem deleniendam. at ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquae sextarium [57] mina cogantur, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari: sed, cum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis, infinitisque sumtibus, nihil nos magnopere mirari; cum praesertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; eaque a levissimo quoque: [58] in quo tamen ipso, una cum satietate, memo-

[55] *multo et major videtur et c.*] *et major* edidi cum Graevio ut edd. pr. habent, pro *etiam major.* possit et simpliciter edi *major et certior*, ut est in Ms. Goth.

[56] *non admiremur*] dicitur *admirari* in partem deteriorem; sed melius *non* deleatur ut factum in ed. Rom. tum pro *fiunt* scribendum, quae *fiant.*

[57] *mina cogantur.*] Sic recte pro *cogerentur* edidit Pearcius. postulat latinitas et sic est in Ms. Pal. primo.

[58] *in quo tamen ipso*] sc. levissimo illo homine.

ria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit,
haec pueris, et mulierculis, et servis, et servorum
simillimis liberis, esse grata: gravi vero homini,
[59] et ea, quae fiant, judicio certo ponderanti, probari
posse nullo modo. quamquam intelligo, in nostra
civitate inveterasse jam a bonis temporibus, ut splen-
dor aedilitatum ab optimis viris postuletur. itaque et
P. Crassus, cum cognomine dives, tum copiis, func-
tus est aedilicio maximo munere. Et paullo post L.
Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q.
Mucio, magnificentissima aedilitate functus est: de-
inde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli,
Hortensius, Silanus. omnes autem P. Lentulus, me
consule, vicit superiores. hunc est Scaurus imitatus.
Magnificentissima vero nostri Pompeji munera se-
cundo consulatu: in quibus omnibus quid mihi pla-
ceat, vides. Vitanda tamen est suspicio avaritiae. 17
Mamerco, homini divitissimo, praetermissio aedili-
tatis consulatus repulsam attulit. Quare et, si pos-
tulatur a populo, bonis viris, si non desiderantibus,
attamen approbantibus faciendum est, modo pro fac-
ultatibus; nos ipsi ut fecimus: et, siquando aliqua res
major, atque utilior populari largitione acquiritur; ut
Oresti nuper prandia in semitis [60] decumae nomine
magno honori fuerunt. ne M. quidem Seio vitio da-
tum est, quod [61] in annonae caritate asse modium
populo dedit. magna enim se, et inveterata invidia,
nec turpi jactura, quando erat aedilis, nec maxima
liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni

59 *et ea, quae fiunt*] hic quoque legendum *fiant*.
60 *decumae nomine*] quam sc. ipse diis ex agris suis consecrasset.
61 *in annonae caritate*] addidi *annonae* ex Ms. Cur. et edd. pr.

fuit, quod gladiatoribus emtis reipublicae causa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus, furoresque compressit. Causa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus Q. F. magno vir ingenio, in primisque clarus gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. [62] dicebat idem C. Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus, [63] nostro quidem anno, quod contigit nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumtus aedilitatis fuit. Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quae ad usum reipublicae pertinent. quamquam quod praesens tamquam in manum datur, jucundius est: tamen haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa, verecundius reprehendo, propter Pompejum: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus: et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat, quod [64] tantam pecuniam [65] in praeclara illa propylaea conjecerit. Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de republica scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum, genere, vitiosa est; temporibus, necessaria; et tum

62 *dicebat idem C. Curio.*] Sic pro Vulgato *Cotta*, *Curio* edidi cum Langio et Graevio.

63 *nostro q. anno*] i. e. eo quo primum ex legibus capere potui, ut praeturam anno quadragesimo Consulatum quadragesimo tertio.

64 *tantam pecuniam*] bis mille ac duodecim talenta.

65 *in praeclara illa propylaea*] quorum etiam rudera admiranda sunt: de quibus v. *les ruines de la Grece* p. 11.

ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate
moderanda est. In illo autem altero genere largien- 18
di, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in
disparibus causis affecti esse debemus. Alia causa
est ejus, qui calamitate premitur, et ejus, qui res me-
liores quaerit, nullis suis rebus adversis. Propensior
benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte
erunt digni calamitate. in his tamen, qui se adjuvari
volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum
adscendant, restricti omnino esse nullo modo debe-
mus: sed in deligendis idoneis judicium et diligen-
tiam adhibere. nam praeclare Ennius:

Benefacta male locata, malefacta arbitror.

Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. temeritate enim remota gratissima est liberalitas; eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cujusque bonitas, commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut his beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. omnes enim immemorem beneficii oderunt; eamque injuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri, eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam reipublicae utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in [66] oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe

[66] *oratione Crassi*] est *L. Crassi.*

antepono. haec est gravium hominum, atque magnorum: illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. Conveniet autem, cum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum: in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando; vicinitatibus et confiniis, aequum et facilem: multa multis de jure suo cedentem: a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paullo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paullum nonnumquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem est ratio rei familiaris, quam quidem dilabi sinere, flagitiosum est: sed ita, ut illiberalitatis avaritiaque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicae est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse. ita enim instituisse, et villicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicumque La-
19 ciades in villam suam devertisset. Quae autem opera, non largitione, beneficia dantur, haec tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur. nam in jure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis, vehemen-

ter et ad opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque cum multa praeclara majórum, tum quod optime constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio: quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt: nunc ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiae splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, [67] cum is esset, qui omnes superiores, [68] quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Haec igitur opera, grata multis, et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, et gratior, et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? huic quoque ergo a majoribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis, et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas, et non gravate, et gratuito defendentis, beneficia, et patrocinia late patent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem: ni vererer, ne [69] de meipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut jurisperiti esse, aut diserti: licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, commendantem judicibus, et magistratibus,

[67] *cum is esset*] Jurisconsultus, sc. P. Sulpicius.
[68] *quibus honore par esset*] sc. ut Consularis.
[69] *de me ipso*] immo *de me ipse.*

vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consu-
luntur, aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt,
plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum
manat industria. Jam illud non sunt admonendi,
(est enim in promtu) ut animum advertant, cum ju-
vare alios velint, ne quos offendant. saepe enim aut
eos laedunt, quos non debent ; aut eos, quos non ex-
pedit. si imprudentes, negligentiae est: si scientes,
temeritatis. Utendum etiam est excusatione adver-
sus eos, quos invitus offendas, quacumque possis,
quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere
potueris: ceterisque operis et officiis erit, quod vio-
20 latum est, compensandum. Sed cum in hominibus
juvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat: dictu
quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in
beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam
sequi. honesta oratio est. sed quis est tandem, qui
inopis, et optimi viri causae non anteponat, in opera
danda, gratiam fortunati, et potentis? a quo enim
expeditior, et celerior remuneratio fore videtur, in
eum fere est voluntas nostra propensior. Sed anim-
advertendum est diligentius, quae natura rerum sit.
nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si
referre gratiam non potest, habere certe potest.
Commode autem, quicumque dixit, pecuniam qui
habeat, non reddidisse: qui reddiderit, non habere:
gratiam autem et qui retulerit, habere: et qui habeat,
retulisse. At, qui se locupletes, honoratos, beatos
putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt. quin
etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi,
quamvis magnum aliquod acceperint: atque etiam a
se postulari, aut exspectari aliquid suspicantur: pa-

trocinio vero se usos, et clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille tenuis, cum quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putet, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat, (eget enim multis) gratum se videri studet. neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod si opulentum, fortunatumque defenderis, in illo uno, aut forte in liberis ejus manet gratia: sin autem inopem, probum tamen, et modestum: omnes non improbi humiles (quae magna in populo multitudo est) praesidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus. [70] sed si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui cum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero*, inquit, *malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae viro.* Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum: quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrûm pertinet? Illum fortasse adjuvat, qui habet: ne id quidem semper: sed fac juvare: [71] utentior sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae, quo minus juvetur, modo ne adjuvent: sitque omne judicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem praecep-

[70] *sed si res in contentionem veniet.*] Latinitas postulat *venerit*, saltem *veniat*.

[71] *utentior sane sit.*] Sic plures Mss. veteres, quos viri docti et Graevius sequendos putarunt. raritas verbi fecit, ut ex eo *potentior* vel *opulentior* fieret. frustra obloquitur Pearcius, qui *potentior* revocavit. v. Clav.

tum in beneficiis, operaque danda, est, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro injuria. fundamentum enim perpetuae commendationis et famae, est justitia; sine qua nihil potest esse laudabile.

21 Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant: deinceps de iis, quae ad universos, quaeque ad rempublicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant, quae sunt etiam gratiora. danda est opera omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe non obsit reipublicae. C. Gracchi frumentaria magna largitio: exhauriebat igitur aerarium: modica M. Octavii, et reipublicae tolerabilis, et plebi necessaria: ergo et civibus, et reipublicae salutaris. In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, [72] neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. perniciose enim Philippus in tribunatu, cum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum praebuit: sed cum in agendo multa populariter, tum illud male; *non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, et ad aequationem bonorum pertinens: qua peste quae potest esse major? Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerent, respublicae civitatesque constitutae sunt. Nam etsi, duce natura, congregabantur homines, tamen, spe custodiae rerum suarum, urbium praesidia quaerebant. Danda etiam

[72] *neque - - publice deminutio fiat*] *publice* est lege, SCto, etc. ut cogantur cives dare, quae non debebant, aut perdere, quod jure tenebant, ut agros.

opera est, ne (quod apud majores nostros saepe fiebat, propter aerarii tenuitatem, assiduitatemque bellorum) tributum sit conferendum; idque ne eveniat, multo ante erit providendum. sin qua necessitas hujus muneris alicui reipublicae obvenerit: [73] (malo enim alteri, quam nostrae, ominari, [74] neque tamen de nostra, sed de omni republica disputo) danda erit opera, ut omnes intelligant, (si salvi esse velint) necessitati esse parendum. atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. quarum qualis comparatio fieri soleat, et debeat, non est necesse disputare. est enim in promtu: tantum locus attingendus fuit. Caput autem est in omni procuratione negotii, et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. Utinam, inquit C. Pontius Samnis, ad illa tempora me fortuna reservasset, et tum essem natus, siquando Romani dona accipere coepissent! non essem passus diutius eos imperare. Nae illi multa saecula exspectanda fuerunt. modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit. itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, siquidem in illo tantum fuit roboris. Nondum centum, et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nulla antea cum fuisset. At vero postea tot leges, et proximae quaeque duriores: tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum: tanta, sublatis legibus et judiciis,

[73] *malo enim alteri, quam nostrae.*] Sic boni libri scr. et edd. pr. alii omittunt *alteri*, quos et Graevius secutus est. et potest *alii* vel *alteri* intelligi, sed durius sit.

[74] *neque tamen de nostra*] variant libri in *tamen*, pro quo *tantum* habent quidam. alii viri docti aliter legi volunt. sed ego *tamen* cum Graevio secutus sum, quod primus e libris scr. protulit Anemoecius.

expilatio dereptioque sociorum, ut imbecillitate alio-
22 rum, non nostra virtute valeamus. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. Quid ni laudet? sed in illo alia majora. Laus abstinentiae, non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est Paullus: tantum [75] in aerarium pecuniae invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum. at hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Karthagine eversa. Quid? qui ejus collega in censura fuit L. Mummius, numquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit. quamquam Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. Nullum igitur vitium taetrius, (ut eo, [76] unde degressa est, referat se oratio) quam avaritia, praesertim in principibus rempublicam gubernantibus. habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam, et nefarium. Itaque [77] quod Apollo Pythius oraculo edidit, Spartam nulla re alia, nisi avaritia perituram, id videtur non solum Lacedaemoniis, sed et omnibus opulentis populis,

75 *in aerarium invexit*] sc. in triumpho, in quo gaza illa in urbem et aerarium invecta est.

76 *unde degressa est.*] Libri scr. et edd. vett. *unde egressa*, omissa syllaba *de*, quae semel scripta bis legenda erat. dedi autem *degressa*, ut Graevius in Codice antiquissimo reperit, non ut alii recentiores *digressu*, quod et ed. Mediol. habet. est enim accuratius. v: Clav. in *digredi*.

77 *quod A. P. oraculo edidit.*] Graevius e Ms. suo edidit *oraculum*, quod et ed. Mediol. habet. secutus est Pearcius. Consentiunt Mss. Goth. Cur. etc. Graevius putabat non dici latine *oraculo edere*. Immo vero recte dicitur. Sic *sors oraculo edita* est Curt. III, 1. 16. Cic. ep. 2 ad Brut. extr. *haec ex oraculo A. P. edita tibi putæ*. Contra *oraculum praedicere* non est latinum.

praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicae praesunt, quam abstinentia et continentia. Qui vero se populares volunt, ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant: ii labefactant fundamenta reipublicae; concordiam primum, quae esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae: deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. id enim est proprium (ut supra dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera, et non sollicita [78] suae rei cujusque custodia. Atque in hac pernicie reipublicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. nam cui res erepta est, est inimicus: cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse: et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit injuriam, et meminit, et prae se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus injuste ademtum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec judicantur, sed pondere. Quam autem [79] habet aequitatem, ut agrum multis annis, aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat: qui autem habuit, amittat?
Ac propter hoc injuriae genus Lacedaemonii Lysan- 23
drum ephorum expulerunt: Agin regem (quod num-

[78] *suae rei cujusque custodia.*] J. F. Gronovius malebat *cuique*, quod et Mss. quidam habent. itemque est in ed. Ven. 1470. sed *cujusque* usitatius est in hac forma. Ms. Goth. neutrum habet. Sed malim *suae cujusque rei.* nam sic solet Cicero.

[79] *habet, ut agrum - - habeat - - omittat*] usitatius foret *agrum habere - - amittere.* Sed intelligi potest *facere, committere* aut simile quid.

quam antea apud eos acciderat) necaverunt: ex eoque tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni existerent, et optimates exterminarentur: et praeclarissime constituta respublica dilaberetur. nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae [80] a Lacedaemoniis profecta, manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? At vero Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Cumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum [81] possessiones moveri non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emtionibus, multa dotibus tenebantur sine injuria: judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum jussit esse: isque celeriter ad Ptolemaeum, suum hospitem, venit,

[80] *a L. profecta*] hoc melius, quam *profectae* quod vulgo editum est. nam *mala* rectius dicuntur *proficisci* alicunde, quam contagiones. Et sic Lambinus in Mss. duobus reperit: sic est et in Gothano.

[81] *possessiones moveri.*] Sic bene e Ms. suo edidit Graevius, pro *movere*, melius enim consentit *τῷ egere.*

qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset, patriam se liberare velle, causamque docuisset; a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adjuvaretur. Quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant: perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent: aliis, ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordia constituta, sine querela discederent. O virum magnum, dignumque, qui in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum civibus, non (ut bis jam vidimus) hastam in foro ponere, et bona civium voci subjicere praeconis. At ille Graecus (id quod fuit sapientis et praestantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes aequitate eadem continere. [82] Habitant gratis in alieno. Quid ita? Ut, cum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi, ut emas mea pecunia fundum: eum tu habeas, ergo non habeam pecuniam? Quamobrem, ne sit aes alienum, quod 24
reipublicae noceat, providendum est; quod multis rationibus caveri potest: non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. nec enim

[82] *Habitant gratis.*] Pearcius edidit *Habitent:* quod est in Mss. pluribus, visumque est Pearcio concinnius.

ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. armis, et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus sic restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. numquam nec majus aes alienum fuit: nec melius, nec facilius dissolutum est. fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic [83] nunc victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea perfecit, cum ejus jam nihil interesset. tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa non esset. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut juris, ut judiciorum aequitate suum quisque teneat: et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda obsit invidia: praeterea quibuscumque rebus vel belli, vel domi, poterunt, [84] rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt: haec apud majores nostros factitata: haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicae magnam ipsi adipiscentur et gratiam, et gloriam.

In his autem utilitatum praeceptis Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo praeterita censet esse a Panaetio, valitudinis cura-

83 *Noster victor, tam q. victus.*] Caesar, tum victus, in Consulatu Ciceronis, oppressa conjuratione Catilinae, cujus socius fuerat. *Noster* e Mss. et edd. Mog. Vict. edidit Pearcius pro vulgato *hic nunc victor*, illud est etiam in ed. Rom. Venet. 1471. Mediol. Asc. Ald.

84 *remp. augeant imperio*] proferendis imperii finibus, et provinciis acquirendis.

tionem et pecuniae. quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles: sunt certe utiles. Sed valitudo sustentatur notitia sui corporis; et observatione, quae res aut prodesse soleant, aut obesse; et continentia in victu omni, atque cultu, corporis tuendi causa; et praetermittendis voluptatibus; postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent. Res autem familiaris quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo: conservari autem diligentia, et parsimonia; iisdem etiam rebus augeri. has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui Oeconomicus inscribitur: quem nos, ista fere aetate cum essemus, qua es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus.

Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat 25
quartus a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis, et externa cum externis comparari soleat. Cum externis, corporis hoc modo comparantur: Valere ut malis, quam dives esse. Cum corporis externa, hoc modo: Dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic: ut bona valitudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo cum quaereretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit, Bene pascere. Quid secundum? Satis bene pascere. Quid tertium? [85] Male

85 *Male pascere.*] Multi Mss. etiam Goth. habent *bene vestire*, ut et edd. Rom. Ven. 1470. etc. quod et viri docti quidam probarunt: alii correxere *vitire*, ut de cultu vinearum capiatur. Pearcius malebat

pascere. Quid quartum? Arare. Et, cum ille, qui quaesierat, dixisset, Quid foenerari? Tum Cato, Quid hominem, inquit, occidere? Ex quo, et multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris, ad medium Janum sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda. pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

non male pascere. Sed id nil differt a *satis bene pascere.* E loco Columellae L. VI. praef. clarum est, eum in suo libro habuisse *male pascere:* idque de Catone plures narrasse. id igitur servandum.

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS AD MARCUM FILIUM.

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hic liber de comparatione honestatis et utilitatis agit, quae erat tertia propositae disputationis pars. Negat Cicero, aut dubitandum esse, aut umquam dubitari, an id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempora incidere, quibus, quod turpe haberi soleat, honestum videatur: tamquam, quod turpe sit, occidere aliquem, si tyrannus occidatur, non modo non turpe, sed etiam gloriosum videri; in quo non anteponitur utile honesto, sed honestas utilitatem sequitur. Itaque, ut sine ullo errore dijudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formulam quandam constituit, e Stoicorum disciplina, quam si quis in comparatione rerum sequatur, numquam ab officio recedat. Ea haec est: detrahere aliquid alteri, et alterius incommodo suum augere commodum, est contra naturam: pro multorum autem incolumitate et salute labores et molestias suscipere, secundum naturam est. Hanc legem qui servaverit, numquam aberrabit, neque aut temporibus perturbabitur, aut jure civili, quo quae conceduntur, turpia quidem plerisque non videntur, sed sunt tamen saepissime, cum formulae constitutae, h. e. legi naturae, repugnant. Ex hac formula deinde multas quaestiones propositas, quibus officium ex temporibus exquiritur, explicat.

Publium Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus est, dicere solitum, scripsit Cato, qui fuit fere ejus aequalis, Numquam se minus otiosum 1

esse, quam cum otiosus; nec minus solum, quam cum solus esset. Magnifica vero vox, et magno viro ac sapiente digna; quae declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duae res, quae languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium, et solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et a republica forensibusque negotiis, armis impiis, vique prohibiti, otium persequimur: et ob eam causam, urbe relicta, rura peragrantes, saepe soli sumus. Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa, comparanda est. Ille enim requiescens a reipublicae pulcerrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, et a coetu hominum frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat. nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est. extincto enim senatu, deletisque judiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia, aut in foro agere possimus? Itaque qui in maxima celebritate, atque in oculis civium quondam viximus: nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere; sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni: propterea et otio fruor, non illo quidem, [1] quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi ad-

[1] *quo debeat is*] malim *debebat*.

fert necessitas, non voluntas. Quamquam Africanus [2] majorem laudem vel meo judicio assequebatur. nulla enim ejus ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat. ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, nec otiosum, nec solum umquam fuisse. nos autem, qui non tantum roboris habemus, [3] ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversa, quam multis annis, stante republica, scripsimus. Sed cum tota philosophia, mi 2
Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars ejus [4] inculta ac deserta sit: tum nullus feracior in ea locus est, nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe hujus memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido: tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare; nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. Quod cum omnibus est faciendum, [5] qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. sustines enim non parvam exspectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum, et

[2] *majorum laudem vel meo judicio.*] Pearcius auctoribus Mss. delevit *vel*, quibus consentit Curiensis et ed. Colon. Ms. Goth. habet *majorem laudem me vel meo judicio*, ut ed. Mog. mihi *vel* non absurdum videtur.

[3] *ut cogitatione tacita a s. a.*] i. e. nihil loquentes aut scribentes a sensu solitudinis molesto liberari possimus. Ms. Cur. habet *taciti*.

[4] *inculta ac deserta*] *ac deserta* abest Ms. Goth. mox pro *tum* Ms Cur. et Goth. *tamen* habent.

[5] *qui vitam honestam ingredi cogitant*] malim *cogitent*.

Cratippi: ad quos cum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem, et magistri. Quare [6] quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (si discendi labor est potius, quam voluptas) tantum, fac, ut efficias: neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus. multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus. nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, et consultare de officio solerent, uno, cum dubitarent, honestùmne id esset, de quo ageretur, an turpe: altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret, de duobus generibus primis, tribus libris explicavit: de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec exsolvit, quod promiserat. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo ejus Posidonio est, triginta annis vixisse Panaetium, posteaquam eos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; praesertim cum scribat, nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium. Minime vero assentior iis, qui negant, eum locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest habere du-

[6] *quantum conniti animo potes.*] Ms. Cur. habet *quantum eniti animo poteris. eniti* non displicet.

bitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum. Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audierat, Ut nemo pictor esset inventus, qui [7] Coae Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris enim pulcritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat:) sic ea, quae Panaetius praetermisisset, et non perfecisset, propter eorum, quae perfecisset, praestantiam, neminem esse persecutum.

Quamobrem de judicio Panaetii dubitari non potest: rectene [8] autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse 3
[9] disputari potest. Nam sive honestum, solum bonum est, ut Stoicis placet, sive quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum [10] Peripateticis nostris videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix minimi momenti instar habeant: dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem exsecrari solitum

[7] *Coae Veneris.*] Ms. Cur. non habet *Coae*, et mox *absolverit* pro absolveret. Goth. *Veneris eam partem*, omisso *Coae*, ut est in ed. Mog. Col. Rom. Ven. 1471. Mediol. etc. addidit primus Victorius. mihi lectio antiquior magis placet. nam et alibi Venus Apellis memoratur sine illo epitheto.

[8] *autem*] abest Ms. Cur. non male.

[9] *disputari*] alii *dubitari*, non male.

[10] *Perip. vestris.*] Ms. Cur. *nostris*, sic et Goth. ed. Rom. Ven 1471. bene.

eos, qui primum haec, natura cohaerentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut, quidquid honestum esset, id utile esse censerent, nec utile quidquam, quod non honestum. Quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset; ut ii, qui res expetendas vel voluptate, vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare: sed, cum sit is, qui id solum bonum judicet, quod honestum sit; quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem: non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, [11] quod honestum esset, compararetur. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, Convenienter naturae vivere: id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper: cetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam praecipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a virtute divelli umquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum, nullo modo, similitudines honesti esse possunt. Haec enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant, ea communia sunt, et late

[11] *quod honestum est*] sine dubio scribendum *esset*, ut ante est, *quod honestum videretur*: quamquam etiam libri quidam scr. et edd. vett. habent *videtur*, item infra *comparetur*: quod tamen non probo. nam genus temporum hic pendet a verbo *debuisse*.

patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur, et progressione discendi: illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, praeter sapientem, cadere in quemquam potest. Cum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum: propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat praetermissum. quod item in poëmatibus, et picturis [12] usu venit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo, causam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant judicare. itaque cum sunt docti a peritis, facile desistunt a sententia. Haec igitur officia, 4
de quibus his libris disserimus, quasi secunda quaedam honesta esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius, Aristidesve justus nominatur, aut ab illis, fortitudinis; aut ab his, justitiae, tamquam a sapientibus, petitur exemplum. nemo enim horum sic sapiens est, ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti sunt, et nominati, M. Cato, et C. Laelius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciemque sapientum. Quocirca nec

[12] *usu venit.*] Sic habet Ms. Goth. et edd. pr. vulgo male est *evenit.* Pearcius tamen tacite edidit *venit.*

id, quod vere honestum est, fas est [13] cum utilitatis repugnantia comparari: nec id, [14] quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus. [15] aliter enim teneri non potest, si qua est ad virtutem facta progressio. Sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt praeponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo, Panaetium, cum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo, non etiam oportere. etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum; sed haec etiam inter se comparare, et in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnumquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. Saepe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causa, ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest majus esse scelus, quam non modo homi-

13 *cum utilitatis repugnantia comparari*] exquisite dictum est hoc pro cum utilitate comparari, quod cum ea pugnare videatur.

14 *quod communiter appellamus honestum*] i. e. et docti atque philosophi et indocti.

15 *aliter teneri non potest*] sc. virtus, honestum. non possumus virtutem consequi, sed ea excidimus, et spe ejus tenendae. v. Clavem in v. *tenere*.

nem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se adstrinxit scelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus [16] praeclaris factis illud pulcerrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? [17] immo vero honestatem utilitas secuta est.

Itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, siquando cum illo, quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formula quaedam constituenda est: quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. Erit autem haec formula, Stoicorum rationi, disciplinaeque maxime consentanea: quam quidem in his libris propterea sequimur, quod, quamquam a veteribus Academicis, et a [18] Peripateticis nostris, qui quondam iidem erant, qui Academici, quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia: tamen splendidius haec ab eis disseruntur, quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur: nec utile quidquam, quod non honestum: quam ab his, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam. Detrahere igitur aliquid alteri, et hominem 5
hominis incommodo suum augere commodum, magis est contra naturam, quam mors, quam paupertas,

[16] *praeclaris factis*] immo *praeclare factis*.

[17] *immo vero honestatem utilitas secuta est.*] Sic edidit Pearcius, ut repererat in libris vetustioribus Muretus, ipse etiam in duobus. atque ita sensus postulat, qui est hic: *non* res propter utilitatem honesta visa est, sed res honesta etiam utilis reperta est.

[18] *Perip. nostris*] reposui *nostris* pro *vestris*, ut supra.

quam dolor, quam cetera, quae possunt aut corpori accidere, aut rebus externis. nam principio [19] tollit convictum humanum, et societatem. si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet, aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. Ut, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret, se valere, si proximi membri valitudinem ad se traduxisset; debilitari, et interire totum corpus [20] necesse esset: sic, si unusquisque nostrum rapiat ad se commoda aliorum, detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia: societas hominum, et communitas evertatur necesse est. nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri, acquirere, concessum est, non repugnante natura. illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. Neque vero hoc solum natura, id est, jure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri. hoc enim spectant leges, hoc volunt; incolumem esse civium conjunctionem: quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno coërcent. atque [21] hoc multo magis exigit ipsa naturae ratio, quae est lex divina, et humana: cui pa-

[19] *tollit convictum homanum*] librarii, qui usum verbi *convictus* ignorabant, mutaverunt in *conjunctum*, *convictum*, ut in Mss. Goth. Cur.

[20] *necesse esset*] dedi cum Pearcio *esset* pro vulgato *est*, quod semper vitiosum putavi et sic corrigendum. Pearcius vero et in Codd. scr. pluribus reperit *esset*: et jam edidere Victorius, Manutius, Lambinus.

[21] *hoc m. m. exigit i. n. r.*] Pearcius e Codd. scr. dedit *efficit*, consentiunt Goth. Cur. Vulgatum melius est, itaque servavi.

cere qui velit (omnes autem parebunt, [22] qui secundum naturam volent vivere) numquam committet, ut alienum appetat, et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi, et magnitudo: itemque comitas, justitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiae: quae quidem contemnere, et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi, et excelsi est: detrahere autem alteri sui commodi causa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cetera generis ejusdem. Itemque, magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis, aut juvandis maximos labores molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem [23] hominum fama, beneficiorum memor, in concilio coelestium collocavit: quam vivere in solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis; ut excellas etiam pulcritudine, et viribus. Quocirca optimo quisque, et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem naturae obedientem, homini nocere non posse. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil se existimat contra naturam facere, aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere

[22] *qui sec. naturam volent vivere*] usitatius foret *velint*: ut ante est, *cui parcre qui velit - - numquam committet.*

[23] *hominum fama*] *fama* h. l. est judicium hominum, sermonibus, laudibus vulgatum per omnes populos: ut apud Livium *fama* est de iis, quae ab historicis communiter tradita sunt.

cuipiam injuriam. si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis: quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? sin fugiendum id quidem censet, sed et multo illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem: errat in eo, quod ullum aut corporis, aut fortunae vitium, animi vitiis gravius exis-
6 timat. Ergo unum debet esse omnibus propositum, ut eadem sit utilitas uniuscujusque, et universorum: quam si ad se quisque rapiat, [24] dissolvetur omnis humana consortio. Atque si etiam hoc natura praescribit, ut homo homini, quicunque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit: necesse est secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. quod si ita est, una continemur omnes, et eadem lege naturae: idque ipsum si ita est, certe violare alterum lege naturae prohibemur. verum autem primum. verum igitur et extremum. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos, commodi sui causa; aliam rationem esse civium reliquorum. hi sibi nihil juris, et nullam societatem, communis utilitatis causa, statuunt esse cum civibus: quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant: hi dirimunt communem humani generis societatem: qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur: quae qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii judicandi sunt. ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt: cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homi-

[24] *dissolvetur omnis h. consortio*] melius putem *dissolvatur*.

ni detrahere, sui commodi causa, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, [25] quae vacent justitia. Haec enim una virtus, omnium est domina, et regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit; nonne faciat? Haec ad judicandum sunt facillima. nam, si quid ab homine ad nullam partem utili, tuae utilitatis causa detraxeris: inhumane feceris, contraque naturae legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis, si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. sin autem id non sit ejusmodi: suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid hujusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est. est enim injusta. itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili, ad sapientem, bonum,

[25] *quae vacent justitia*] hoc sensum commodum non habet. Graevius correxit, *quae non vacent justitia*, i. e. quae mala non contracta sint injustitia. Pearcius autem et Chapmannus corrigunt *quia vacat justitia*, vel *vacet*: ut referatur ad *detrahere homini, sui commodi causa*. Non placet. Ego malim *quae vacent injustitia*.

fortemque virum transferantur res ad vivendum ne-
cessariae: qui si occiderit, multum de communi uti-
litate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipse de
se bene existimans, seseque diligens, hanc causam
habeat ad injuriam. ita semper officio fungetur, utili-
tati consulens hominum, et ei, quam saepe comme-
moro, humanae societati. Nam quod ad Phalarim
attinet, perfacile judicium est. nulla enim nobis so-
cietas cum tyrannis, sed potius summa distractio
est: neque est contra naturam, spoliare eum si pos-
sis, quem honestum est necare: atque hoc omne ge-
nus pestiferum atque impium, ex hominum communi-
tate exterminandum est. Etenim, ut membra quae-
dam amputantur, si et ipsa sanguine, et tamquam spi-
ritu carere coeperunt, et nocent reliquis partibus cor-
poris: sic ista in figura hominis feritas et immanitas
beluae, [26] a communi tamquam humanitate corporis
segreganda est. Hujus generis sunt quaestiones omnes
7 eae, in quibus ex tempore officium exquiritur. Ejus-
modi igitur, credo, res Panaetium persecuturum fu-
isse, nisi aliqui casus, aut occupatio consilium ejus
peremisset: ad quas ipsas consultationes ex superio-
ribus libris satis multa praecepta sunt, quibus perspici
possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid,

[26] *a communi tamquam humanitate corporis*] haesere in hoc viri docti. Muretus conjecit legendum *a. c. t. humanitatis corpore*, itemque J. F. Gronovius Obs. III, 6. Pearcius: *a communis tamquam humanitate corporis*: quod est durius. Vulgatum defendit Jac. Gronovius, intelligens *humanitatis* verbo id quod contrarium est immanitati, estque in homine, velut sanguis et spiritus in corpore, quod carne et ossibus constat. non male. nec tamen satis assecutus est aut explicavit rationem formae hujus et elegantiam. Proprie et simpliciter dixisset, *a communi tamquam corpore*. pro *corpore* dixit eleganter *humanitate corporis*, quia corpus h. l. est societas humana, per quam hominum fit quasi corpus.

quod idcirco fugiendum non sit, [27] quia omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato, [28] et prope jam absoluto, tamquam fastigium imponimus: ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare, ut quaedam sibi concedantur, [29] quo facilius, quae velint, explicent: sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil, praeter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum. sin hoc non licet per Cratippum: at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est: et [30] tum hoc, tum illud probabilius videtur, nec praeterea quidquam probabile. Ac primum Panaetius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat) sed [31] ea, quae viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum: nihil honestum, quod non idem utile sit, saepe testatur: negatque, ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam. Hanc igitur partem

[27] *quia omnino turpe non sit*] *sit* pro *est* dedimus e Mss. et edd. pr. quibusdam, ut Mog.

[28] *et prope jam absoluto*] hcc Graevius edidit, melius vulgato *prope tamen.*

[29] *quo fac. quae velint, explicent.*] Sic pro vulgato, *quae volunt,* rescripsi etiam latinitate postulante, *quae velint,* ut est in Ms. Goth. edd. Mog. Rom. Ven. 1471. Mediol. Ald. Vict.

[30] *cum hoc tum illud probabilius videtur.*] Sensus esse videtur, et alterum altero interdum probabilius videtur, modo hoc, modo illud.

[31] *ea, quae viderentur utilia.*] Sic dedi ex ed. Colon. pro vulgato *videntur,* quod e compendio scribendi natum est.

relictam explebimus, [32] nullius adminiculis, sed (ut dicitur) Marte nostro. neque enim quidquam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quae in manus meas venerunt.

8 Cum igitur aliqua species utilitatis objecta est, commoveri necesse est. sed si, [33] cum animum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit; tum non [34] utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudo (recta enim, et convenientia, et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas: certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est, (ut Zenoni visum est;) aut certe [35] omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet: necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum, aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid honestum, id utile. Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est,

[32] *nullis adminiculis.*] Graevius dedit *nullius*, quod melius respondet alteri *Marte nostro:* nec tamen est necessarium, quia et in sequentibus semper rei non hominum mentio, ut: *neque enim quicquam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod*, etc. Quia tamen sic est in ed. Mog. eum secutus sum.

[33] *cum animum attenderis.*] Pearcius cum Gronovio *animum* transfert ad *commoveri.* non displicet.

[34] *utilitas relinquenda.*] Libri plures *requirenda*, Goth. *exquirenda* sed *relinquenda* meliores et antiquiores habent, itemque edd. pr.

[35] *omni pondere*] omnibus aliis rebus, quae ad felicitatem aliquod momentum habent. allusio est ad Critolai libram: in cujus altera lance honestas, in altera cetera omnia, quae bona putentur, posita cum essent, deprimi hanc ab honestate dixit Critolaus.

arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc venena, hinc [36] falsa testamenta nascuntur: [37] hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum, et civium: hinc opum nimiarum potentiae non ferendae: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec taetrius, nec foedius excogitari potest. emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident: [38] poenam, non dico legum, quas saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus [39] pellatur e medio (est enim totum sceleratum, et impium) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse [40] videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes, opinioque removenda est. satis enim nobis (si modo in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum. Hinc ille Gyges indu- 9
citur a Platone: qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, aeneumque equum (ut ferunt fabulae) animadvertit, cu-

[36] *falsa testamenta.*] Ms. Cur. *testimonia* item Goth. sed a m. sec. fuit enim *testamenta*: quod verum est.

[37] *hinc furta.*] Ms. Cur. addit *rapinae*: sed id jam est in *direptiones.*

[38] *poenam legum, quas s. p.*] Ms. Cur. Duisb. et alii habent *quam*, male. *leges* dicuntur *perrumpi*, v. Clav. non poenae.

[39] *pellatur e medio.*] Ms. Cur. *tollendum est.*

[40] *videant.*] Ms. Cur. *videatur.*

jus in lateribus fores essent : quibus apertis hominis mortui vidit corpus [41] magnitudine inusitata, annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor) tum in concilium pastorum se recepit. ibi cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat. idem rursus videbatur, cum [42] in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus, reginae stuprum intulit, eaque adjutrice regem dominum interemit, [43] sustulitque, quos obstare arbitrabatur: nec in his eum quisquam facinoribus potuit videre. sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et commenticiam fabulam dicunt prolatam a Platone: quasi vero ille, aut factum id esse, aut fieri potuissse defendat. Haec est vis hujus annuli, et hujus exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid, divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis causa, feceris, si id diis hominibusque futurum sit semper ignotum; sisne facturus. negant, id fieri posse: [44] nequaquam potest

[41] *magnitudine inusitata.*] Ms. Goth. *visitata,* forte voluit dare *invisitata*, quod praetulerim.

[42] *in locum inverterat.*] Alii habent *in lucem*, quod exprimere dicunt Platonis verbum ἔξω. Ambrosius citans hunc locum habet *in locum suum*. non male, sed tamen vulgatum melius est. nam et alibi ést *in locum*, *loco,* omisso pronomine. pro *inverterat* Cur. *verterat.*

[43] *sustulit.*] Ms. Goth. ed. Mog. Rom. Mediol. Ald. *sustulitque.* non male.

[44] *quamquam potest id quidem.*] Pearcius probat conjecturam Ma nutii, *nequaquam p. i. q.* recte. nam tota argumentatio id postulat, et quod sequitur, *si id posset.*

id quidem. sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rustice sane. negant enim posse, et in eo perstant: hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint: non quaerimus, possintne celare: sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint, se, impunitate proposita, facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed jam ad propositum revertamur.

Incidunt saepe multae causae, quae conturbent animos utilitatis specie; non, cum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem: (nam id quidem improbum est) sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri [45] facere id injuste. fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adjutor. cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum, et memoriam regni, esse tollendam: quod erat utile, patriae consulere; id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem: sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem condidit, non ita. Species enim utilitatis animum pepulit ejus: cui cum visum esset utilius, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem, et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset: et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis neque probabilem, neque satis

[45] *facere id injuste*] *id* mihi delendum videtur.

idoneam. Peccavit igitur; pace vel Quirini, vel Romuli dixerim. Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt, aliisque tradendae, [46] cum his ipsi egemus: sed suae cuique utilitati, quod sine alterius injuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: Qui stadium, inquit, currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat: supplantare eum, quicum certet, aut manu depellere, nullo modo debet. sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est: alteri deripere, jus non est. Maxime autem perturbantur officia in amicitiis: quibus et non tribuere, quod recte possis, et tribuere, quod non sit aequum, contra officium est. Sed hujus generis totius, breve, et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis ejusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra jusjurandum, ac fidem, amici causa, vir bonus faciet; ne si judex quidem erit de ipso amico. Ponit enim personam amici, cum induit judicis. Tantum dabit amicitiae, ut veram amici causam esse malit: ut [47] orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. Cum vero jurato sententia dicenda sit: meminerit, [48] deum se adhibere testem, id est (ut arbitror) mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse divinius. Itaque praeclarum a majoribus accepimus morem ro-

[46] *cum his ipsi egeamus.*] Scr. *egemus.*

[47] *orandae litis tempus*] Sic Mss. mei, ed. Mog. Col. Rom. Ven. 1471. Med. Ald. *liti* dedit Victor. quem ceteri secuti sunt.

[48] *deum se testem*] Pearcius conjicit *divinum se habere testem. habere* est in Mss. quibusdam *divinum* videtur requirere. quod sequitur, *quo nihil homini dedit deus divinius,* tum quod Tusc. I, 26. dicit *animum esse divinum:* nec probat Euripidem, qui *deum* dixerit.

gandi judicis, [49] si eum teneremus, *Quae salva fide*
facere possit. Haec rogatio ad ea pertinet, quae
paullo ante dixi honeste amico a judice posse conce-
di. nam, si omnia facienda sint, quae amici velint:
non amicitiae tales, sed conjurationes [50] putandae
sint. Loquor autem de communibus amicitiis. nam
in sapientibus viris, perfectisque, nihil potest esse
tale. Damonem, et Phintiam, Pythagoreos, ferunt
hoc animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dio-
nysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui
morti addictus esset, paucos sibi dies commendando-
rum suorum causa postulavisset, [51] vas factus sit alter
ejus sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum
esset ipsi. qui cum ad diem se recepisset, admiratus
eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam
tertium adscriberent. Cum igitur id, quod utile vi- 11
detur in amicitia, cum eo, quod honestum est, com-
paratur: jaceat utilitatis species, valeat honestas.
cum autem in amicitia, quae honesta non sunt, pos-
tulabuntur: religio et fides [52] anteponantur amicitiae:
sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.
Sed utilitatis specie in republica saepissime peccatur,
ut in Corinthi disturbatione [53] nostri. durius etiam
Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe
valebant, pollices praeciderentur. hoc visum est

[49] *si eum teneremus*] i. e. morem illum servaremus.

[50] *putandae sint.*] Sic bene Ms. Goth. ed. Colon. Vulgo male *sunt.*

[51] *vas factus sit alter.*] Sic correxi, cum vulgo sit *est.* nam pendet ab *ut.*

[52] *anteponatur amicitiae.*] Ms. Cur. *anteponantur:* id quia est et in edd. Col. Rom. etsi etiam vulgatum ferri potest, praetuli.

[53] *nostri*] int. fecere: quod et in seqq. intelligendum est. Sayus malebat *a nostris.* sed id non convenit sequenti: *durius etiam Athenienses.*

utile. nimis enim imminebat, [54] propter propinquitatem, Aegina Piraeeo: sed nihil, quod crudele, utile. est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. Male etiam, qui [55] peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere: quam tulerunt legem sapientissimi consules, Crassus et Scaevola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, cum saepe, tum maxime bello Punico secundo: quae, Cannensi calamitate accepta, majores animos habuit, quam umquam rebus secundis. nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, [56] statuerentque, ut urbe relicta, conjugibus et liberis Troezene depositis, naves conscenderent, libertatemque Graeciae classe defenderent: Cyrsilum quendam, suadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat, repugnante honestate. [57] Themistocles post victoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, Se habere

[54] *propter propinquitatem*] hoc mihi glossam sapit. nam est in *imminebat.*

[55] *peregrinos urbibus uti prohibent*] non placet *uti*, putoque esse delendum. aliter est in sequentibus, *usu urbium prohibere.*

[56] *statuerentque, ut*] *ut* abest Ms. Goth. bene. sed ita post reponendum *conscendere* et *defendere.* videtur ortum e prima syllaba verbi *urbe.*

[57] *Themistocles.*] Ms. Cur. addit *vero.*

consilium reipublicae salutare, sed id sciri, opus non esse. postulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret. datus est Aristides. Huic ille, Classem Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse; quo facto frangi Lacedaemoniorum opes [58] necesse esset. Quod Aristides cum audisset, in concionem magna exspectatione venit: dixitque, Perutile esse consilium, quod Themistocles afferret; sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus. Maneat ergo, quod turpe sit, 12
id numquam esse utile, ne tum quidem, cum id, quod esse utile putes, adipiscare. Hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

Sed incidunt (ut supra dixi) saepe causae, [59] cum repugnare utilitas honestati videtur, ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hae sunt quaestiones: Si (exempli gratia) vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame, summaque annonae caritate: si idem sciat, complures mercatores Alexandria solvisse, navesque in cursu frumento onustas, petentes Rhodum, viderit: dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem, et bonum

[58] *necesse esset.*] Puto corr. *esse.*

[59] *cum repugnare u. h. videtur.*] Sic Ms. Cur. recte. vulgo *videatur.*

virum fingimus: de ejus deliberatione et consultatione quaerimus: qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet: sed dubitet, [60] turpe sit, an non sit. In hujusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emtor ignoret: Diogeni, venditorum, quatenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cetera sine insidiis agere: et quoniam vendat, velle quam optime vendere. Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam ceteri: fortasse etiam minoris, cum major est copia. cui fit injuria? Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: Quid ais? tu, cum hominibus consulere debeas, et servire humanae societati, eaque lege natus sis, et ea habeas principia naturae, quibus parere, et quae sequi debeas, ut utilitas tua, communis utilitas sit, vicissimque communis utilitas, tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae? Respondebit Diogenes fortasse sic, Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, [61] qui sit finis bonorum: quae tibi plus prodessent cognita, [62] quam tritici vilitas: sed non, quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est. Immo vero (inquiet ille) necesse est, si quidem meministi, esse inter homines natura conjunctam societatem. Memini,

[60] *turpe sit an non sit.*] Sic dedi e Ms. Cur. pro vulgato *an turpe non sit*, quod esse vitiosum etiam alii viderunt. Pearcius conjiciebat *turpe an non sit.*

[61] *qui sit finis b.*] Vulgo male *quis sit.*

[62] *quam tritici vilitas*] Sic pro *utilitas* legendum dudum viri docti viderunt Passeratius, Langius, Olivetus, etc. sic edidit Car. Stephanus. in Mss. quibusdam reperit Pearcius, qui et sic edidit. verba haec permutata sunt et apud Livium 45, 33.

inquiet ille, sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusque sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum. Vides in hac tota disceptatione non illud dici, Quamvis hoc turpe sit; tamen, quoniam expedit, faciam: sed ita expedire, ut turpe non sit: ex altera autem parte; ea re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat aedes vir 13
bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent: pestilentes sint, et habeantur salubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; [63] male materiatae, ruinosae: sed hoc, praeter dominum, nemo sciat. quaero, si hoc emtoribus venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, [64] num id injuste, an improbe fecerit. [65] Ille vero, inquit Antipater, quid enim est aliud, erranti viam non monstrare, (quod Athenis exsecrationibus publicis sancitum est,) si hoc non est, emtorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? plus etiam est, quam viam non monstrare. nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra: Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? ille, quod non placebat, proscripsit: tu, quod placebat, emisti. quod si qui proscribunt, VILLAM BONAM, BENEQUE AEDIFICATAM, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec aedificata ratione; multo minus,

[63] *male mat. ruinosae.*] Pearcius bene addi vult *sint* et deleri *sed.* quamquam *sint* e superioribus repeti et intelligi potest: tamen melius addatur.

[64] *num id injuste an improbe fecerit*] non placet hoc. Pearcius e Mss. quibus consentit Goth. Cur. et edd. vett. v. c. Rom. corrigit *aut improbe*. sed *injuste* et *improbe* idem est, itaque malim corrigere *atque*. Ms. Cur. etiam habet *num quid* pro *num id*.

[65] *Ille vero*] est adfirmantis.

qui domum non laudarunt. Ubi enim judicium emtoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? sin autem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius, quam venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? quid autem tam absurdum, quam si domini jussu ita praeco praedicet? DOMUM PESTILENTEM VENDO. Sic ergo in quibusdam causis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit: sed etiam, non facere, turpe. Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. Quae dijudicanda sunt. non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec [66] frumentarius ille Rhodios, nec hic aedium venditor celare emtores debuisse. [67] Neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, et cujus hominis, quis non videt? certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non justi, non viri boni, versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. haec tot et alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina?

14 Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt: quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus,

[66] *frum. ille Rhodios.*] Mss. plures, etiam Goth. Duisb. habent *Rhodius*, item edd. Mog Col. Rom. et aliae. recepitque Pearcius. male. sunt enim duo hic exempla, frumentarii et venditoris aedium, ille celat Rhodios, hic emtores.

[67] *Neque enim id est celare*] malim *id* abesse.

et satis litteratus, cum se Syracusas otiandi (ut ipse dicere solebat) non negotiandi causa, contulisset, dictitabat, se hortulos aliquos velle emere, quo invitare amicos, et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. quod cum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, [68] dixit, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis: et simul ad cenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. cum ille promisisset, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur: dixitque, quid eos facere vellet. Ad cenam tempore venit Canius: opipare a Pythio apparatum convivium: cymbarum ante oculos multitudo. pro se quisque quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces adjiciebantur. Tum Canius, Quaeso, inquit, quid est hoc, Pythi, tantumne piscium, tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum? inquit, hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: haec aquatio: hac villa isti carere non possunt. Incensus Canius cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. quid multa? impetrat, emit homo cupidus, et locuples, tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos: [69] nomina facit: negotium conficit. invitat Canius postridie familiares suos. venit ipse mature. scalmum nullum videt. quaerit ex proximo vicino, num feriae quaedam

[68] *dixit*] addidit e Mss. Pearcius habet Ms. Duisb. et edd. Mog. Col. Rom. Ven. 1471. Med. Ald. omisit primus Victorius. restituere Manut. et Lamb.

[69] *nomina facit.*] J. Fr. Gronovius addit *Pythius*, quia *nomina facere* esset creditoris. probat Graevius. v. Clavem in *nomen*.

piscatorum essent, [70] quod eos nullos videret. Nullae, (quod sciam) inquit ille: sed hic piscari nulli solent. itaque heri mirabar, quid accidisset. Stomachari Canius. Sed quid faceret? nondum enim Aquillius, collega, et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis [71] cum ex eo quaereretur, Quid esset dolus malus; respondebat, Cum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, cum sit tot vitiis inquinatum.

15 Quod si Aquilliana definitio vera est: ex omni vita simulatio, dissimulatioque tollenda est. ita nec, ut emat melius, nec, ut vendat, quidquam simulabit, aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, [72] ut tutela XII tabulis, et circumscriptio adolescentium lege Laetoria: et [73] sine lege judiciis, in quibus additur, [74] EX FIDE BONA. Reliquorum autem judiciorum [75] haec verba maxime excellunt; in arbitrio rei uxoriae, MELIUS,

[70] *quod eos nullos videret.*] Graevius malebat *nullus.* sed et ante est *Scalmum nullum videt.*

[71] *cum ex eo quaereretur.*] In Mss. Pearcius reperit *quaererem.* ut est et in Goth. et edd. pr. et potuit Cicero ex ipso quaerere, qui esset ejus familiaris. Sed quomodo in formulis hoc facere potuit. Sed in libro de formulis hoc fuit, cum ex se esset quaesitum, se respondisse.

[72] *ut tutela.*] Pearcius corrigit *tutelae* sc dolus malus. non placet. puto dici tutelam, ut *majestas* pro laesa majestate, sic pro tutela mala, in qua fraus facta sit.

[73] *sine lege judiciis*] cum aliquis accusatus est non ex lege aliqua, in qua ista res diserte vetita sit, sed ex re, quae manifeste mala et injusta est.

[74] *ex fide bona agitur.*] Pearcius delevit *agitur.* recte nam et a Mss. pluribus, etiam Goth. et Duisb. abest et edd. vett. ut Col. Mediol. In quibus id est, ante abest *additur.*

[75] *h. v. maxime excellunt*] insignia sunt ad hanc rem.

AEQUIUS: [76] in fiducia, UT INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS AEQUIUS: potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER: quidquam agi dolose, aut malitiose potest? Dolus autem malus simulatione, ut ait Aquillius, continetur. tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. non licitatorem venditor, nec [77] qui contra se liceatur, emtor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. Q. quidem Scaevola, P. F. cum postulasset, ut sibi fundus, cujus emtor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset: dixit, se pluris aestimare: addidit centum millia. nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget: sapientis, negant: ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. ex quo Ennius *nequicquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse* [78] *non quiret*. Vere id quidem, si, quid esset *prodesse*, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos [79] de Officio scripsit Q. Tuberoni, dicere; Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicae. singulorum enim facultates, et copiae, divitiae sunt

[76] *in fiducia*] in judicio fiduciae vel arbitrio.

[77] *qui contra se liceatur.*] Graevius conjicit cum Mureto, *asse liceatur*. v. Clav. in *liceri*.

[78] *non quiret.*] Pearcius correxit *non quit*, quia sic alibi hic versus est. sed est hic oratio obliqua, quae conjunctivum postulat, pendentem a *dixit*, quod intelligatur.

[79] *de Officio.*] Sic Mss. et edd. Rom. Ven. 1471. Vict. bene. Graece περι του καθηκοντος.

civitatis. Huic Scaevolae factum (de quo paullo ante dixi) placere nullo modo potest. etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. [80] Sed sive simulatio, et dissimulatio, dolus malus est; perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, [81] certe istum virum bonum non facile reperiemus. Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: et, quia semper est honestum, virum bonum esse semper est utile.

16 Ac de jure quidem praediorum sancitum est apud nos jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, cum ex XII tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata; quae [82] qui inficiatus esset, dupli poenam subiret: a jureconsultis etiam reticentiae poena est constituta. Quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere. Ut, cum in arce augurium augures acturi essent, jussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri [83] ea, quorum altitudo officeret auspiciis: Claudius proscripsit insulam, vendidit: emit P. Cal-

[80] *Sed sive simulatio - - semper est utile*] hae duae periodi non suo loco esse videntur. nam non satis cohaeret oratio. fortasse post §. 60. reponendae sunt.

[81] *certe istum virum b. - - reperiemus.*] Sic cum Graevio edidi pro vulgato ante *recte justum virum b. n f. reperimus*, quod sine dubio vitiosum est; *reperiemus* est in edd. Col. Mog.

[82] *qui inficiatus esset*] i. e. qui non praestaret, seque praestiturum negaret.

[83] *ea, quorum altitudo*] i. e. eam partem aedium, quae propter altitudinem officeret augurium agentibus. Vulgo *eas, quarum.* non bene. non enim integras aedes demoliri jussus est.

purnius Lanarius. huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset, cognossetque, Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, quidquid sibi dare, facere oporteret ex fide bona. M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater. ut enim ceteri ex patribus, sic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur judex ita pronuntiavit: cum in venundando rem eam scisset, et non pronuntiasset, emtori damnum praestari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emtori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte judicavit: non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. sed hujusmodi reticentiae jure civili omnes comprehendi non possunt: quae autem possunt, diligenter tenentur. T. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. hae Sergio serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. jus Crassus urgebat: quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari: aequitatem Antonius: quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, [84] qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici: nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, teneret. Quorsum haec? ut illud intelligas, non placuisse,
majoribus nostris astutos. Sed aliter leges, aliter 17
philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tene-

[84] *qui illas aedes vendidisset*] nempe antea sibi. sed malim legi *cui illas:* nempe propterea, quia ante ejus fuerint, ut eas satis notas habuerit.

re possunt: philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. [85] Suntne igitur insidiae, tendere plagas; [86] etiam si excitaturus non sis feras nec agitaturus? ipsae enim, nullo insequente, saepe incidunt. sic tu aedes proscribas, [87] tabulam, tamquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut jure civili: tamen naturae lege sancitum est. societas enim est, (quod etsi saepe dictum est, dicendum tamen est saepius) latissime quidem quae pateat, hominum inter homines: interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt. quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris, germanaeque justitiae solidam et expressam, effigiem nullam tenemus: umbra et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! [88] feruntur enim ex optimis naturae et veritatis exemplis. Nam quanti verba illa,

[85] *Suntne igitur insidiae.*] *Suntne* est pro *nonne igitur sunt.* Totus locus forte sic constituendus: *Ut sunt igitur insidiae - - incidunt: sic si tu aedes proscribas,* etc. si e Mss. etiam Pearcius addidit.

[86] *etiam si excitaturus non sis feras*] addidi *feras,* quod nonnulli libri scr. addunt, quidam et *bestiam,* ut Duisb. post delevi *ferae,* in *ipsae enim ferae,* quod abest ed. Col.

[87] *tabulam*] in qua venalis domus declaratur. mox *in eam* intell. plagam.

[88] *feruntur ex optimis naturae et veritatis exemplis.*] Pearcius dedit: *f. ex optimis naturae principiis* e Mss. quibusdam et edd. Manutii et Lambini, item Lactantio Inst. Div. VI, 6. sed *imagines* non feruntur a *principiis. naturae et veritatis exempla* sunt verae naturae exempla. et patet phrasin ductam esse ex arte pictoria, in qua imagines ducuntur ab exemplis.

UTI NE PROPTER TE, FIDEMVE TUAM CAPTUS, FRAUDATUSVE SIEM? quam illa aurea! UT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET, ET SINE FRAUDATIONE? Sed, qui sint *boni*, et quid sit *bene agi*, magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, pontifex maximus, [89] summam vim dicebat esse in omnibus [90] iis arbitriis, in quibus adderetur, EX FIDE BONA: fideique bonae nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emtis, venditis, conductis, locatis, [91] quibus vitae societas contineretur: in his magni esse judicis, statuere (praesertim cum [92] in plerisque essent judicia contraria) quid quemque cuique praestare oporteret. Quocirca astutiae tollendae sunt, eaque malitia, quae vult illa quidem [93] videri se esse prudentiam: sed abest ab ea, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum, et malorum: malitia (si omnia, quae turpia sunt, mala sunt) mala bonis ponit ante. Nec vero in praediis solum jus civile, dictum a natura, malitiam, fraudemque vindicat: sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur. qui enim scire debuit, [94] de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto aedilium. Heredum alia causa est. Ex quo

[89] *summam vim esse in iis arbitriis*] sc. ad cognoscendum, qui sint *boni*, quid sit *bene agi*. in iis maxime cognosci, qui sint viri boni, etc.

[90] *iis arbitriis.*] Ms. Cur. non habet *iis*. nec desidero.

[91] *quibus vitae societas continetur.*] Recte *continetur*, si hoc e persona Ciceronis dicitur: si autem pertinet ad personam Scaevolae, pendetque adeo ex *existimabat*, legendum *contineretur*, ut mihi saepe visum est, et habet Ms. Duisb. item ed. Col. idque recepi.

[92] *in plerisque judicia contraria*] *in plerisque*, ut in tutela, fiducia, mandato, actio est non modo pupilli in tutorem, sed etiam tutoris in pupillum. locatoris in conductorem et conductoris in locatorem, etc.

[93] *videri se esse prudentiam*] usitatius foret *videri prudentia*.

[94] *de sanitate, de fuga*] sc. servorum, quos vendit.

intelligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscientia. nec ulla pernicies vitae major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiae: ex quo [95] ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui impunitate, et ignoratione omnium proposita, abstinere possit injuria?

18 Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficiis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est; qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi: sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum [96] quidam e Graecia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserant heredes secum M. Crassum, et Q. Hortensium, homines ejusdem aetatis potentissimos: qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpae; alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? mihi quidem non videtur: quamquam alterum amavi vivum, alterum non odi mortuum. Sed cum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem: [97] hunc dico patronum agri Piceni et Sabini: (o turpem notam temporum illorum!) num erat

[95] *ista innumerabilia nascuntur.*] Ms. Cur. delet *ista* edd. Mog. Rom. habent *illa.*

[96] *quidam - - attulerunt*] Ms. Goth. *attulerat.* Videtur dare librarius voluisse *attulerant*: et sic mox esse deberet *scripserant.* saltem hoc est necessarium. nec dubitavi sic corrigere.

[97] *hunc dico patronum - - Sabini*] sunt verba testamenti.

aequum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil
praeter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non de-
fendit injuriam, neque propulsat a suis, cum potest,
injuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus
est is, qui non modo non repellit, sed etiam adjuvat
injuriam? Mihi quidem etiam verae hereditates, non
honestae videntur, si sint malitiosis blanditiis officio-
rum; non veritate, sed simulatione quaesitae. Atqui
in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum
videri solet. Falso: nam eadem utilitatis, quae ho-
nestis est regula. qui hoc non perviderit, ab hoc nulla
fraus aberit, nullum facinus. sic enim cogitans: *Est
istuc quidem honestum, verum hoc expedit:* res a natura
copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudi-
um, maleficiorum, scelerum omnium. Itaque si vir 19
bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit,
possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere,
hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat,
id omnino neminem umquam suspicaturum. At [98] da-
res hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione
heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres:
in foro, mihi crede, saltaret. homo autem justus, isque
quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in
se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid
sit vir bonus, nescire fateatur. At vero si quis volue-
rit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se
ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit quibus
possit: noceat nemini, nisi lacessitus injuria. Quid

[98] *dares hanc vim M. Crasso - - saltaret.*] Crassus tum erat mortuus. itaque debebat esse *dedisses - - saltasset*. Sed philosophi in talibus non semper temporis rationem servant, et de praeteritis loquuntur ut praesentibus.

ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile sit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. Fimbriam consularem, audiebam de patre nostro puer, judicem M. Lutatio Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsionem fecisset, *ni bonus vir esset.* itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem numquam judicaturum; ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra judicasset: aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat praedicare. Haec, nonne est turpe, dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod jam [99] contritum est vetustate proverbium. cum enim fidem, alicujus, bonitatemque laudant; dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc, quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis, nullo refellente, obtinere? Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paullo ante fingebam, digitorum percussione hereditates omnium posse [100] convertere?

[99] *contritum est v.*] Sic fere libri scripti mei omnes. Graevius autem dedit *tritum* ut habet ed. Rom. Ed. Col. habet *certum*: quod e *tritum* natum videtur.

[100] *convertere.*] Sic recte Mss. Goth. Duisb. edd. pr. Vulgatum post est *converrere*, autore Lambino non bene. nam sensus est

Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante natura. At enim, cum permagna praemia sunt, est causa peccandi. C. Marius cum a spe consulatus longe abesset, et jam septimum annum post praeturam jaceret, neque petiturus umquam consulatum videretur: Q. Metellum, cujus legatus erat, summum virum, et civem, cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, [1] bellum illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore, aut vivum, aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide, justitiaque discessit, qui optimum, et gravissimum civem, cujus legatus, et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, cum praetor esset, collegiumque praetorum tribuni plebis adhibuissent, ut res numaria de communi sententia constitueretur. jactabatur enim temporibus illis numus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena, atque judicio, constitueruntque, ut omnes simul [2] in Rostra

divitias ad se contrahere, quod est *convertere* sc. domum suam, ut est Verr. III, 76.

[1] *bellum illum ducere*] addidi cum Pearcio *illum*, quod omnes fere Mss. habent, etiam Duisb. Goth. vitiose *illud*, ut et Cur. sequitur *se*, cui in hoc membro respondet *illum* sc. Metellum.

[2] *in Rostra - - escenderent.*] Sic editum est e libris nonnullis: at plures *descenderent* habent, ut edd. pr. nempe dicuntur in forum atque adeo in rostra descendere, qui in locis editis habitarent, ut locupletiores et nobiliores fere omnes. sed tamen mihi *escendere* magis placet: nec libri scripti hic sunt audiendi, in quibus centies ex *escendere* factum est *ascendere* vel *descendere*. et qui in forum descendunt, tamen et in rostra escendunt.

post meridiem escenderent. et ceteri quidem alius alio: Marius a subselliis in Rostra recta, idque quod communiter compositum fuerat, solus edixit. et ea res (si quaeris) ei magno honori fuit: omnibus vicis statuae; ad eas tus, et cerei. quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. Haec sunt, quae conturbant homines in deliberatione nonnumquam, cum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, praeripere collegis, et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe: consulem ob eam rem fieri, quod sibi tunc proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium, virum bonum judicare, aut hunc? Explica, atque excute intelligentiam tuam, ut videas, [3] quae sit in ea species, forma, et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum, mentiri emolumenti sui causa, criminari, praeripere, fallere? nihil profecto minus. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem, et nomen amittas? quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit? fidem, justitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum [4] ex homine se quis conferat in beluam, an hominis
21 figura immanitatem gerat beluae? Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam con-

[3] *quae sit in ea species*] addidi *sit* e Ms. Goth. quod et in aliis repertum et ab aliis etiam editum est, ut Graevio.

[4] *ex homine se quis conferat in beluam*] libri scripti plures et edd. vett. *convertat*, quod et edd. pr. et Victorii habent.

sequantur, nonne idem faciunt, [5] quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cujus ipse audacia potens esset? Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia. id quam injustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper [6] Graecos versus de Phoenissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intelligi.

Nam si violandum est jus, regnandi gratia
Violandum est: aliis rebus pietatem colas.

Capitalis [7] Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, [8] quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecerit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est. probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem taetram, et detestabilem, gloriosam putat. [9] Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quae libera fuit, quaeque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile: qua hunc objurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere?

[5] *quod is, qui etiam socerum*] intelligendus *Pompejus*, quod nomen et in Ms. Cur. additur.

[6] *Graecos versus de Phoenissis*] v. 527. s.

[7] *Eteocles, vel potius Euripides.*] Pearcius transponi nomina vult, quod Euripides non peccet proprie, qui scripserit, quod conveniret Eteocli: eique conjecturae multum tribuit. mihi non placet. Perniciosus Eteocles. qui ita sensit ac fecit: sed tamen magis Euripides qui illum sensum expressit et lectores suos corrupit.

[8] *quod o. sceleratissimum fuerat*] cur *fuerat?* immo *erat* vel *fuerit*. hoc recepi, quia in pluribus Mss. reperit Pearcius, qui et ipse recepit in textum.

[9] *Qui a. fatetur*] palam dicit, nec dubitat proloqui hoc.

Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile foedissimum et taeterrimum parricidium patriae: quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo, verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare videantur. Non habeo, ad vulgi opinionem, quae major utilitas, quam regnandi, esse possit: nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, [10] cum ad veritatem coepi revocare rationem, possunt enim cuiquam esse utiles, angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,

inquit Accius. At cui regno? quod [11] a Tantalo et Pelope proditum, jure obtinebatur. [12] Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset? Hunc tu quas conscientiae labes in animo censes habuisse? quae vulnera? Cujus autem vita ipsi potest utilis esse, cum ejus vitae ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit, et gloria? Quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris, ac turpitudinis: satis persuasum esse debet, nihil esse utile, [13] quod non idem honestum sit. Quamquam id

[10] *cum ad veritatem coepi revocare rationem*] *revocare coepi* est pro *revoco*, vel *revocavi*, sensus est: cum rem examino diligentius et quaero accurate, verum sit nec ne.

[11] *a Tantalo - - proditum*] sc. ad cum, qui ista dicit.

[12] *Nam quanto plures.*] *Nam* mihi vitiosum videtur, legendumque *Jam.*

[13] *quod non idem honestum*] addidi *idem* e Ms. Cur. non enim sapit glossam: et alibi sic saepe Cicero dicit.

quidem, cum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro judicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, cumque de imperio certamen esset cum rege generoso, ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum: idque factum ejus a senatu laudatum est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus, et gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, [14] qui numquam utilitatem a dignitate sejunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriae causa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. F. sententia: quas civitates L. Sulla, pecunia accepta, ex senatusconsulto liberavisset, ut hae rursus vectigales essent: neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Est ei senatus assensus. turpe imperio. piratarum enim melior fides, quam senatus. At aucta vectigalia: utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? Potest autem ulli imperio, quod gloria

[14] *qui numquam.*] Pearcius putat legendum *qui tum numquam.* propter exempla posterioris temporis contraria, possis etiam conjicere *sejunxisset.*

fultum esse debet, et benevolentia sociorum, utile esse odium, et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi. nimis mihi praefracte videbatur aerarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis: cum in hos benefici esse deberemus; cum illis sic agere, ut cum colonis nostris solemus: eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem republicae pertinebat. Male etiam Curio, cum causam Transpadanorum aequam esse dicebat: semper autem addebat, Vincat utilitas. Potius diceret, non esse aequam, quia non esset utilis reipublicae, [15] quam, cum utilem esse deceret, non esse aequam fateretur.

23 Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum: Sitne boni viri, in maxima caritate annonae, familiam non alere. in utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate putat officium dirigi magis, quam humanitate. Quaerit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis. hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, [16] si potuerit? negat, quia sit injurium. Quid? dominus navis, eripietne [17] suum? minime: non plus, quam si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit. quoad enim perventum sit eo, quo sumta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid, si

[15] *quam, cum utilem esse - - fateretur*] haec non recte se habent, ut et alii, nuper Pearcius, sensere. Arbitror sic constituenda esse, *quam esse aequam fateretur, non esse utilem diceret.*

[16] *si potuerit*] immo si *poterit* vel *possit.*

[17] *suum*] int. ut suum.

una tabula sit, duo naufragi, [18] aeque sapientes: [19] sibi uter rapiat, an alter cedat alteri? cedat vero: sed ei, cujus magis intersit, vel sua, vel reipublicae causa, vivere. Quid, si haec paria in utroque? nullum erit certamen, sed quasi [20] sorte, aut micando victus, alteri cedat alter. Quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium: indicetne id magistratibus filius? nefas id quidem est. quinetiam defendat patrem, si arguatur. non igitur patria praestat omnibus officiis? immo vero: sed ipsi patriae conducit, pios cives habere in parentes. Quid, si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? silebitne filius? immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. si nihil proficiet, [21] accusabit: minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris. Quaerit etiam, si sapiens adulterinos numos acceperit imprudens pro bonis: cum id rescierit; soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat: cui potius assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere. Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Haec sunt quasi controversa jura Stoicorum. In mancipio vendendo, dicendane vitia, non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili: sed haec, menda-

[18] *hique sapientes.*] Graevius *aeque sap.* dedit, quod habent et Ms. Goth. edd. Rom. Ven. 1471. etc. ed. Colon. habet *ambo*, quod lenius sonat. posset et *hique* omitti. sic habet ed. Mog. idque secutus sum.

[19] *sibi uter rapiat.*] Sic idem libri. Vulg. *sibine uterque. uter* est *utervis*

[20] *sorte, aut micando*] male ed. Grut. *forte*, operarum, opinor, errore.

[21] *accusabit*] sc. coram, vituperans ejus conata. Pearcius e Codd. scr. *accusare minabitur etiam.* Sed ita τὸ *etiam* languet.

cem esse, aleatorem, [22] furacem, ebriosum. Alteri
dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis
aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indi-
cetne ei vir bonus, aurum illud esse, an [23] emat denario
quod sit mille denariûm? Perspicuum jam est, et quid
mihi videatur, et quae sit inter eos philosophos, quos
24 nominavi, controversia. Pacta, et promissa semperne
servanda sint, quae nec vi, nec dolo malo [24] (ut prae-
tores solent) facta sint? Si quis medicamentum cui-
piam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne
illo medicamento umquam postea uteretur; si eo
medicamento sanus factus fuerit: et annis aliquot
post inciderit in eundem morbum: nec ab eo, qui
cum pepigerat, impetret, [25] ut iterum eo liceat uti,
quid faciendum sit. Cum sit is inhumanus, qui non
[26] concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriae; vitae
et saluti consulendum. Quid? si quis sapiens rogatus
sit ab eo, qui eum heredem faciat, cum ei testamento,
sestertium millies relinquatur, ut ante, quam heredi-
tatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se factu-
rum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus
ille non esset: faciat, quod promiserit, necne? Pro-
misisse nollem, et id arbitror fuisse gravitatis. sed
quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, ho-
nestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, [27] nisi

[22] *furacem.*] Pearcius eleganter conjicit *voracem*, quia *furax* continetur edicto v. c. 17.

[23] *emat denario, quod sit mille denarium*] hoc accommodate ad rationem aeris ad aurum: quae est, ut unum ad mille.

[24] *ut praetores solent*] int. edicere, in edicto habere.

[25] *ut iterum eo l. uti*] dedi *iterum* pro vulgato *item*, cum Pearcio, qui sic in Ms. reperit. ortum vitium e compendio scripturae.

[26] *concedat uti*] *uti* abest libris quibusdam, etiam Goth.

[27] *quam si ceperit*] *ceperit* abest Ms. Goth. et aliis, unde jam delevere *quam si ceperit* Manutius et Lambinus: quos imitatus sum.

forte eam pecuniam in reipublicae magnum aliquod tempus contulerit: ut vel saltare eum, cum patriae consulturus sit, turpe non sit. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optasset: optavit, ut in currum patris tolleretur: sublatus est; atque insanus, qua constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc, promissum patris non esse servatum? [28] Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, cum is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. Quid? Agamemnon cum devovisset Dianae, quod in suo regno pulcerrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulcrius. promissum potius non faciendum, quam tam taetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnunquam: neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere, peccatum sit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? non, credo: facias enim contra rempublicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, tem-

[28] *Quid, quod Theseus exegit promissum a N.*] Duo hic scrupulum injiciant. primum, quod repetitur, quod jam I, 10. dictum erat de Theseo: secundum, quod judicium Ciceronis non subjicitur, ut in aliis exemplis. Primum Valkenarium movit, ut haec *cui cum - - luctibus*, insititia putaret ad Euripidis Hippol. p. 258. b. Ita in illo *Quid, quod - - a Neptuno*, intelligendum, non erat non servandum?

poribus fiunt non honesta. facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse utilitates contra justitiam, simulatione prudentiae, satis arbitror dictum.

Sed quoniam a quattuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, cum docebimus, ea, quae videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de justitia, quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et praestantia cernitur: altera [29] in conformatione, et moderatione continentiae,
26 et temperantiae. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem poëtae tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est: sed insimulant eum tragoediae, simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. non honestum consilium. [30] at utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis et laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? [31] Ego vero istam contemnendam et abjiciendam: quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulyssem, si in illa simulatione perseveras-

[29] *in conformatione et moderatione*, etc.] In conformatione absolute dicta non est altera illa virtus. Itaque Pearcius corrigit *in confor. moderationis, contin. et temperantiae.*

[30] *at utile* (*ut aliquis f. dixerit*)] *ut* puto esse delendum.

[31] *Ego vero istam*] int. tranquillitatem. In Ms. Cur. additur *utilitatem.*

set? qui cum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Ajace:

> Cuju' ipse princeps juris jurandi fuit,
> Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
> Furere assimulavit, ne coiret, institit,
> Quod ni Palamedis perspicax prudentia
> Istius percepset malitiosam audaciam,
> Fide sacratum jus perpetuo falleret.

Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed dimittamus et fabulas, et externa: [32] ad rem factam, nostraque veniamus. M. Attilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis, Hamilcare: juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Karthaginem. is cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam judicavit: quae erat talis. manere in patria, esse domi suae cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, [33] communem fortunae bellicae judicantem, tenere consularis dignitatis gradum. quis haec neget esse utilia?

[32] *ad rem factam nostraque veniamus*] hanc lectionem ceteris praetuli: quia ita melius superiori respondet oratio. *res facta* opponitur *fabulis*, *nostra externis*. hanc lectionem habet et Ms. Duisb.

[33] *communem fortunae bellicae judicantem*] hoc rectum esse non puto: nec intelligo, quid sit *calamitas communis fortunae bellicae*. Puto esse debere *calamitatem communis fortunae bellicae*, fortuna bellica communis est ex Graeco 'Αρης κοινός. ita sensus erit: istam calamitatem esse quae unicuique in bello accidere possit: quae autem sint ejusmodi, ut ab iis nemini cautum sit, ea esse aequo animo ferenda.

[34] quae censes, magnitudo animi et fortitudo negat.
27 Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est
virtutum proprium, nil extimescere, omnia humana
despicere; nihil, quod homini accidere possit, into-
lerandum putare. itaque quid fecit? In senatum ve-
nit: mandata exposuit: sententiam [35] ne diceret, re-
cusavit: quamdiu jurejurando hostium teneretur, non
esse se senatorem. Atque illud etiam, (ô stultum
hominem, dixerit quispiam, et repugnantem utilitati
suae!) reddi captivos, negavit esse utile: illos enim
adolescentes esse, et bonos duces, se jam confectum
senectute. cujus cum valuisset auctoritas, captivi re-
tenti sunt: ipse Karthaginem rediit: neque eum ca-
ritas patriae retinuit, nec suorum. Neque vero tum
ignorabat, se ad crudelissimum hostem, et ad exqui-
sita supplicia proficisci: sed jusjurandum conservan-
dum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur,
erat in meliore causa, quam si domi senex captivus,
perjurus consularis remansisset. At stulte, qui non
modo non censuerit captivos remittendos, verum eti-
am dissuaserit. Quomodo stulte? etiamne si reipub-
licae conducebat? potest autem, quod inutile rei-
28 publicae sit, id cuiquam civi utile esse? Pervertunt
homines ea, quae sunt fundamenta naturae, cum uti-
litatem ab honestate sejungunt. omnes enim expeti-
mus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter
ullo modo possumus. nam quis est, qui utilia fugiat?

[34] *quem censes? magnitudo*, etc.] Mss. plures et edd. Rom. Ven. 1471. etc. habent *quae censes*, sc. utilia, *magnitudo animi - - negat.* quidam et addunt *ea magnitudo*, etc. quod et Pearcio placuit, et nobis placet. Est autem oratio respondentis interroganti, *quis haec neget esse utilia?* immo, quae tu utilia putas, ea magnitudo animi negat esse utilia.

[35] *ne diceret, recusavit*] usitatius foret *sententiam dicere recusavit.* exempla constructionis illius non memini me reperire.

aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima, et summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, quam necessarium ducimus. Quid est igitur, dixerit quis, in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, et nihil exhibere alteri: sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid, et moliri volunt, numquam nec irasci deum, nec nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis, quae [36] tantam utilitatem perverteret. An ne turpiter faceret? Primum, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? denique illud etiam apud Attium,

Fregisti fidem: neque dedi, neque do infideli cuiquam:

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri quaedam utilia, quae non sint: sic se dicere, videri quaedam honesta, quae non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi juris jurandi causa ad cruciatum revertisse; sed sit non honestum; quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Haec 29
fere contra Regulum. Sed prima videamus. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret: qui neque irasci solet, neque nocere. Haec quidem ratio non

[36] *tantam utilitatem perverteret.*] Sic edd. pr. et Mss. plures, etiam Duisb. Cur. in Goth. verbum excidit. Vulgo ex correctione Langii *praeverteret*, sed ei non convenit *vis*.

magis contra Regulum, quam contra omne jusjurandum valet. sed in jurejurando, non qui metus, sed [37] quae vis sit, debet intelligi. est enim jusjurandum, affirmatio religiosa. quod autem affirmate, quasi deo teste, promiseris: id tenendum est. jam enim non ad iram deorum, quae nulla est; sed ad justitiam, et ad fidem pertinet. nam praeclare Ennius:

O fides alma, [38] apta pinnis, et jusjurandum Jovis!

Qui igitur jusjurandum violat, is fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant: quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quaeso, vituperare. quem enim locupletiorem quaerimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod ajunt, minima de malis, id est, ut turpiter potius, quam calamitose: an est ullum majus malum turpitudine? quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio, et foeditas turpificati animi debet videri? Itaque, nervosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit: qui autem

[37] *quae vis sit*] sc. jurisjurandi ad obligandos homines, quae auctoritas.

[38] *apta pinnis*] i. e. alata. Ceterum hunc versum non satis intellexit Pearcius. Eo Cicero vult docere, jusjurandum nihil esse aliud, quam fidem: id clare patet ex eo, quod ex hoc versu colligit: qui jusjurandum violat, is fidem violat.

remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

> Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam:

idcirco recte a poëta; quia, cum tractaretur Atreus, personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quae infideli data sit: videant, ne quaeratur latebra perjurio. Est autem jus etiam bellicum, fidesque jurisjurandi saepe cum hoste servanda. Quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter; id si non feceris, nullum est perjurium. ut, si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si juratus quidem id non feceris. nam pirata [39] non est ex perduellium numero definitus: sed communis hostis omnium. cum hoc nec fides debet, nec jusjurandum esse commune. Non enim falsum jurare, perjurare est: sed, quod ex animi tui sententia juraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, perjurium est. Scite enim Euripides:

> Juravi lingua, mentem injuratam gero.

Regulus vero non debuit conditiones, pactionesque
bellicas et hostiles perturbare perjurio. cum justo enim
et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et
totum jus fetiale, et multa sunt jura communia. quod
ni ita esset, numquam claros viros senatus vinctos
hostibus dedidisset. At vero T. Veturius, et Sp. 30
Postumius, cum iterum consules essent, quia, cum

[39] *non est ex p. numero definitus.*] Graevius delevit *ex*, restituit Pearcius. utrumque recte dicitur pro non definitum est, cum esse ex vel in numero perduellium. itaque, quia *ex* in libris omnibus est, servavi et ipse. Ms. Cur. habet *in*. Utrumque abest Ms. Goth.

male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: injussu enim populi senatusque fecerant. eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Maelius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. [40] quod idem multis annis post C. Mancinus: qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius et S. Atilius ex senatus consulto ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompejus, quo, cum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: apud superiores, utilitatis species falsa, ab honestatis auctoritate superata est. At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum praesertim de captivis dissuasurus esset? quod maximum in eo est, id reprehenditis. non enim suo judicio stetit, sed suscepit causam, ut esset judicium senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent. ita incolumis in patria Regulus restitisset. quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi honestum, et sentire illa, et pati, credidit. Nam, quod ajunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: [41] immo vero esse, non fieri. est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum

[40] *quod idem*] int. fecit. pro *idem* legerim *item*.

[41] *immo vero esse, non fieri*] est correctio Ciceronis, intelligendumque *dico*, *statuo*.

est; sed quia honestum, utile. Quare ex multis mi-
rabilibus exemplis, haud facile quis dixerit, hoc ex-
emplo [42] aut laudabilius, aut praestantius. Sed ex 31
tota hac laude Reguli, unum illud est admiratione
dignum, quod captivos retinendos censuerit. nam
quod rediit, [43] nobis nunc mirabile videtur: illis
quidem temporibus aliter facere non potuit. itaque
ista laus non est hominis, sed temporum. nullum
enim vinculum ad adstringendam fidem jurejuran-
do majores arctius esse voluerunt. id indicant le-
ges in XII tabulis, indicant sacratae, indicant foe-
dera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: in-
dicant notiones animadversionesque censorum; qui
nulla de re diligentius, quam de jurejurando, ju-
dicabant. L. Manlio, A. F. cum dictator fuisset,
M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is
paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset:
criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea
est Torquatus appellatus, [44] ab hominibus relegasset,
et ruri habitare jussisset. quod cum audivisset ado-
lescens filius, [45] negotium exhiberi patri: accurrisse
Romam, et cum prima luce Pomponii domum venisse
dicitur. cui cum esset nuntiatum; quod illum iratum
allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur:
[46] surrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad se ado-

[42] *aut laudabilius*] an *aliud?*

[43] *nobis nunc m. v.*] multi Codd. pro *nunc* habent *non*, quod et recepit Pearcius. male. nam manifeste opponitur hoc *illis temporibus*.

[44] *ab hominibus relegasset.*] Similiter Horatius Sat. II, 6, 92. *vis tu homines urbemque feris praeponere silvis.* Sensus igitur est cum ex urbe in agros, villam suam, relegasset.

[45] *negotium exhiberi patri.*] Pearcius e Ms. Pal. pr. dedit *exhibere*, putans referri hoc verbum ad *quod*. male. *quod* ita additur, ut solet in *quod si*.

[46] *surrexit e lectulo.*] Ms. Cur. *lecto*. *lectulus* et alibi est de lecto dormientium et aegrorantium.

lescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, juravitque, se illum statim interfecturum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. Juravit hoc coactus terrore Pomponius. rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causa desistere necesse esset: Manlium missum fecit. tantum temporibus illis jusjurandum valebat. [47] Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Veserim fusi, et fugati, magnus vir in primis, et qui perindulgens in patrem, idem acerbe
32 severus in filium. Sed, ut laudandus Regulus in conservando jurejurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. nam Polybius, bonus auctor inprimis, [48] scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetrata: unum ex decem, qui paullo post, quam egressus erat e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse. Reditu enim in castra, liberatum se esse jurejurando interpretabatur: non recte. fraus enim [49] ad-

[47] *Atque hic Titus Manlius - - in filium.*] Haec si abessent, nemo desideraret. Non enim pertinent ad causam, de qua hic agitur. Illud etiam de cognomine jam ante dictum est. Videntur ad marginem ab aliquo scripta in textum venisse.

[48] *scribit, ex decem nobilissimis*] *scribit* non est in Ms. Cur. nec in ed. Colon. Goth. habet *ait.* puto utrumque esse a glossatore. sicut ante in *non omnes uno modo*, intelligendum est *tradunt*, sic et hic *tradit.* tum *nobilissimis* hic friget, additum puto a male sedulo e Polybio. nec placet in sequentibus *ex decem.* quod rectius abfuerit.

[49] *adstringit non dissolvit perjurium*] *perjurium* non placet. puto esse insitum a glossatore. intelligendum *jusjurandum*, quod antecedit

stringit, non dissolvit [perjurium.] Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille [50] veterator et callidus vinctus ad Annibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paullo et Varrone, consulibus. eos senatus non censuit redimendos, cum id parva pecunia fieri posset: ut esset insitum militibus nostris aut vincere, aut emori. Qua quidem re audita, fractum animum Hannibalis scripsit idem, quod senatus, populusque Romanus rebus afflictis tam excelso animo fuisset. sic honestatis comparatione, ea, quae videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Graece scripsit historiam, plures ait fuisse; qui in castra revertissent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos. Sit jam hujus loci finis. perspicuum est enim, quae timido animo, humili, demisso, fractoque fiant: (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipublicae, censuisset, aut domi remanere voluisset) non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

Restat quarta pars, quae decore, moderatione, 38
modestia, continentia, temperantia, continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt: virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens

paullo ante: atque id dici potest adstringi et dissolvi; non perjurium. itaque inclusi uncis.

[50] *veterator et callidus*] copulam delendam puto.

esset voluptatis. quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiae. Cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata, corporis firma constitutione, ejusque constitutionis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur: certe haec utilitas, et quidem summa, sic enim censent, cum honestate pugnabit. nam ubi primum prudentiae locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! quod autem munus prudentiae? an legere intelligenter voluptates? fac nihil isto esse jucundius: quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quae est dolorum laborumque contemtio? quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hîc dicit) satis fortiter de dolore: tamen [51] non spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia et temperantia; dicit ille quidem multa multis locis: sed aqua haeret, ut ajunt. nam quî potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim temperantia libidinum inimica: libidines autem consectatrices voluptatis. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt, rationem negligendae mortis, perpetiendique doloris.

[51] *non id spectandum est*] *id* delevi, quod nullo modo locum habere potest, quia sequitur *quid*, in quo nullum vitium esse potest.

Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoque modo possunt. dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur, et in societate generis humani, neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem, utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria: sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum judico, qui se diremturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit. nec vero finis bonorum, [52](et malorum,) qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri, et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quae videretur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est supra disputatum. sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio. nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia, magnum; sed perinde erit, ut acceperis.

52 *et malorum*] recte hoc deleri volebat Muretus, eumque secutus Pearcius. nam de summo bono tantum sermo est.

[53] tamquam tibi hi tres libri, inter Cratippi commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi. Sed, ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset) aliquando me quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea; tribues his, temporis quantum poteris: poteris autem, quantum voles. cum vero intellexero, te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem (ut spero) et dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade, esse te quidem mihi carissimum: sed multo fore cariorem, [54] si talibus monimentis praeceptisque laetabere.

[53] *tamquam*] nullo modo hoc verum esse potest. Legendum est *tamen*. quidam Mss. et edd. habent *quamquam*: sed id non bene coit cum antecedentibus.

[54] *si talibus*] *his* hinc laudat Decembrius Polit. liter. p. 219.

M. TULLII CICERONIS

CATO MAJOR SEU DE SENECTUTE

AD

T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Dialogus de Senectute versatur in defendenda senectute ab his, qui eam accusare solent. Quattuor autem de causis senectus putatur misera; quarum prima est, quod avocet a rebus gerendis; altera, quod corpus faciat infirmius; tertia, quod privet omnibus fere voluptatibus; quarta, quod haud procul absit a morte. Itaque singulas eas accusationis partes diluit, atque negat partim eas in senectutem convenire, partim vero iis rebus miseram senectutem reddi. Disputatio autem tribuitur Catoni majori, quod is aequissimo animo tulisse senectutem dicebatur. Et quoniam constabat, eum senem litteras Graecas didicisse, doctior ei tribuitur oratio, quam ei convenire videbatur, cujus reliqui libri nullam eruditionem redolerent.

O TITE, si quid ego adjuero, curamve levasso, 1
Quae nunc te coquit, et versat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum

Ille vir, haud magna cum re, sed plenus fidei.

Quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

novi enim moderationem animi tui, et aequitatem: teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem, et prudentiam intelligo. et tamen suspicor, iisdem rebus te, quibus meipsum, interdum gravius commoveri: quarum consolatio et major est, et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est de Senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut jam urgentis, aut certe adventantis senectutis, et te, et meipsum levari volo: etsi te quidem id modice ac sapienter, (sicut omnia) et ferre, et laturum esse certo scio. Sed mihi, cum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrûm communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molèstias, sed effecerit mollem etiam et jucundam senectutem. numquam igitur satis laudari digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere. Sed de ceteris et diximus multa, et saepe dicemus: hunc librum de senectute ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius, ne parum esset auctoritatis in fabula: sed M. Catoni seni, quo majorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Graecis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

Scipio. Saepenumero admirari soleo cum hoc C. 2
Laelio, tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam senectutem tibi gravem esse senserim: quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere. Cato. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli, admirari videmini. quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est aetas: qui autem omnia bona [1] a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. quo in genere in primis est senectus, quam ut adipiscantur, omnes optant: [2] eandem accusant adepti: tanta est inconstantia stultitiae, atque perversitas. Obrepere, ajunt, eam citius, quam putassent. Primum, quis coëgit eos falsum putare? quî enim citius adolescentiae senectus, quam pueritiae adolescentia obrepit? deinde, quî minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? praeterita enim aetas, quamvis longa, cum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis (quae utinam digna esset opinione vestra, [3] nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, tamquam deum, sequimur, eique paremus: a qua, non versimile est, cum ceterae partes aetatis, bene descriptae sint, extremum actum, tamquam ab

[1] *a se ipsis petunt*] Graevius edidit *a se ipsis*, ut est in edd. pr. quod est melius. nam opponitur *τῷ aliunde*, ab aliis rebus: ut *a se ipsi* locum non habeat: melius tamen foret *a semet ipsis.*

[2] *eandem accusant adeptam.*] Semper putavi legendum *adepti.* quod quia deinde in ed. Victorii reperi, recepi. Est et in Ms. Erf.

[3] *nostro cognomine*] nempe *sapiens* vulgo dicebatur.

inerti poëta, esse neglectum. sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, et tamquam in arborum baccis, terraeque frugibus, maturitate tempestiva quasi vietum, et caducum. quod ferendum est molliter sapienti. quid enim est aliud, gigantum modo bellare cum diis, nisi naturae repugnare? LAELIUS. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe senes fieri, ante multo a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus. CAT. Faciam vero, Laeli; praesertim si utrique vestrûm, ut dicis, gratum futurum est. SCIP. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

3 CAT. Faciam, ut potero, Laeli. saepe enim interfui querelis meorum aequalium, (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillime congregantur) [4] quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant: tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent: tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus, majoribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela: qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. sed omnium istiusmodi querelarum in mo-

[4] *quae C. Salinator*] ex *interfui querelis* intelligendum est *audivique*.

ribus est culpa, non in aetate. moderati enim, et nec
difficiles, nec inhumani senes, tolerabilem agunt
senectutem. importunitas autem, et inhumanitas
[5]omni aetati molesta est. Lael. Est, ut dicis, Cato.
sed fortasse dixerit quispiam, tibi, propter opes et
copias et dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem
videri; id autem non posse multis contingere. Cato.
Est istuc quidem, Laeli, aliquid; sed nequaquam in
isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio
cuidam in jurgio rerpondisse, cum ille dixisset, non
eum sua, sed patriae gloria splendorem assecutum:
Nec hercule, inquit, si ego Seriphius essem, nobilis:
nec tu, si Atheniensis esses, clarus umquam fuisses.
quod eodem modo de senectute potest dici. Neque
enim in summa inopia levis esse senectus potest,
ne sapienti quidem: nec insipienti etiam in summa
copia non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et
Laeli, arma senectutis, artes, exercitationesque vir-
tutum, quae in omni aetate cultae, cum multum, diu-
que vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia
numquam deserunt, ne in extremo quidem tempore
aetatis, (quamquam id maximúm est) verum etiam
quia conscientia bene actae vitae, multorumque bene-
factorum recordatio, jucundissima est. Ego Q. Maxi- 4
mum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita
dilexi senem, ut aequalem. erat enim in illo viro
comitate condita gravitas: nec senectus mores muta-
verat. quamquam eum colere coepi non admodum
grandem natu, sed tamen jam aetate provectum. anno
enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum:

[5] *omni aetati*] alii *aetate*. nihil interest.

[6] cumque eo quartum consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque anno post ad Tarentum quaestor: deinde aedilis, quadriennio post factus sum praetor: quem magistratum gessi Consulibus Tuditano et Cethego, cum quidem ille admodum senex, suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit, hic et bella gerebat, ut adolescens, cum plane grandis esset: et Hannibalem juveniliter exsultantem patientia sua [7] molliebat: de quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus, qui nobis cunctando restituit rem.
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit? cum quidem, me audiente, [8] Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti, atque ita dicenti: Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti: Certe, inquit ridens: nam nisi tu amisses, numquam recepissem. [9] Nec vero in armis praestantior, quam in toga:

[6] *cumque eo quartum consule*, etc.] hunc locum valde corruptum et interpolatum, dissentientemque ab aliis historicis sic correxit Pighius in Ann. ad a. 549. p. 219. *cumque eo tertium Consule adolescentulus miles profectus sum ad Capuam, quintoque post ad Tarentum. Quaestor deinde quadriennio post factus sum: quem magistratum gessi Consulibus Tuditano et Cethego; cum admodum quidem ille senex suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit.* Hanc correctionem probavit Car. Langius.

[7] *molliebat.*] C. Langius e Ms correxit *moliebatur*, i. e. loco movere ac depellere conabatur. Idem nomen (*Ennius*) additum esse a glossatore putabat: illos versus Ennii esse, omnibus tum notum fuisse, ut non opus esset, id addi a Cicerone.

[8] *Salinatori*] hoc nomen suspectum visum est. Nam apud Livium et Polybium est *C. Livius*, et *M. Livius*, qui *Salinator* cognominatus est, arci non praefuit, sed tamen et Plutarchus Salinatorem appellat.

[9] *Nec vero in armis pr. quam in toga*, etc.] Hunc locum e Charisio sic supplet Pighius ad a. 521. p. 102. *Sp. Carvilio collega quiescente, C. Carvilio et C. Flaminio trib. pl. quoad potuit, restitit* non probat Langius, negatque a Flaminio agrum Gallicum et Picentem distributum fuisse.

qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem, et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti: augurque cum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quae pro reipublicae salute gererentur: quae contra rempublicam ferrentur, contra auspicia ferri. Multa in eo viro praeclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem [10] M. filii tulit, clari viri, et consularis. est in manibus laudatio: quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? nec vero ille in luce modo, atque in oculis civium magnus: sed intus domique praestantior. qui sermo? quae praecepta? quanta notitia antiquitatis? quae scientia juris augurii? multae etiam, ut in homine Romano, litterae. omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella: cujus sermone ita tum cupide fruebar, quasi jam divinarem id, quod evenit, illo exstincto, fore, unde discerem, neminem. Quorsum 5
igitur haec tam multa de Maximo? quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, triumphosque recordentur. est etiam quiete, et pure, et eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus: qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens mortuus est, qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nona-

[10] *M. filii*] praenomen M. sustulit Langius. bene. nam omnes ei praenomen Q. fuisse tradunt, et hic praenomen hoc alienum est.

gesimo anno [11] scripsisse se dicit, vixitque quinquennium postea: cujus magister Leontinus Gorgias, centum et septem complevit annos: neque umquam in suo studio, atque opere cessavit. qui, cum ex eo quaereretur, cur tamdiu vellet esse in vita? Nihil habeo, inquit, quod incusem senectutem. Praeclarum responsum, et docto homine dignum. Sua enim vitia insipientes, et suam culpam, in senectutem conferunt: quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius,

> Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
> Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.

Equi fortis, et victoris senectuti comparat suam: [12]quam quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post ejus mortem, hi consules, T. Flamininus, et M' Acilius facti sunt: ille autem Caepione, et Philippo iterum, consulibus, mortuus est: cum ego quidem, V et LX annos natus, legem Voconiam voce magna, et bonis lateribus suasissem, Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur. Etenim, cum contemplor animo, reperio quattuor causas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis: alteram, quod corpus faciat infirmius: tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus: quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta, quamque sit justa unaquaeque, videamus.

[11] *scripsisse dicitur.*] Ms. Palat. *scripsisse se dicit.* Et dixit sane id in Panathenaico p. 288 E. itaque id recepi.

[12] *quem quidem probe meminisse potestis.*] Videtur legendum *quam quidem* i. e. senectutem.

A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? 6
an iis, quae geruntur juventute, et viribus? Nullaene igitur res sunt seniles, quae, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rempublicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset: [13] et tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pacem, et foedus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes [14] sese flexere?

ceteraque gravissime: notum enim vobis carmen est: et tamen ipsius Appii exstat oratio. [15] atque hanc ille egit septem et decem annos post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem [16] interfluxissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset. Ex quo intelligitur, Pyrrhi bello [17] grandem sane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur

[13] *et tamen*, etc.] i. e. quamquam et ipsa oratio extat: ut paullo post: *et tamen* sic a patribus accepimus.

[14] *sese fl. via?*] deest syllaba ad explendum versum. pro *via* olim vulgo erat *mina*, quod jam ed. Rom. habet, Ven. 1471. Ald. Vict. non ergo est ab Erasmo, ut suspicatus est Langius. Lambinus volebat *viai* idque pendere a *quo*. Ed. Med. neutrum habet. quod optimum videtur. itaque delevi *via*.

[15] *atque hanc ille egit*] quid egit? orationem? sic non dicunt latini. puto scribendum esse *haec*.

[16] *interfluxissent.*] Graevius e Mss. dedit *interfuissent* ut et ed. Col. habet: quod non satis placet. Ego delererim *inter*, quod librarius ex antecedentibus temere repetivit.

[17] *grandem s. fuisse*] int. aetate, annis.

afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant, [18] similesque sunt iis, qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant: [19] ille autem clavum tenens sedeat in puppi quietus, non faciat ea, quae juvenes. at vero multo majora, et meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum res magnae geruntur: sed consilio, auctoritate, sententia: quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles, et tribunus, et legatus, et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero. At senatui, quae sunt gerenda, praescribo, et quomodo: Karthagini, male jam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio: de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! cujus a morte hic [20] tertius, et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae poeniteret? nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis, aut comi-

[18] *similesque sunt, ut si qui*] haec lectio non probata est viris doctis. Lambinus e Ms. correxit *s sunt iis, qui*. quod et recepit Graevius. Reperiuntur tamen exempla similia, ut *similis ac* vel *ac si*: quae et in Lexicis notata sunt. est tamen durius. quia etiam ed. Col. habet *s. s. his, qui*, et ego sic correxi.

[19] *ille autem*] scr. *ipse autem*, hoc recte opponitur τῷ *alii*. item post *nec faciat*.

[20] *tertius et tric.*] quintum et tricesimum fuisse docet Contarenus Var. Lect. c. 24.

nus [21] gladiis uteretur: sed consilio, ratione, sententia. quae nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellassent Senatum. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere, aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, quî vestram rempublicam tantam amisistis tam cito?

sic enim percontantur, [22] ut est in Naevii poëtae Ludo. respondentur et alia, et haec in primis:

Proveniebant oratores novi, stulti, adolescentuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis. At memoria minuitur. credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. Themistocles 7
omnium civium nomina perceperat num igitur censetis eum, cum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt; sed eorum patres etiam, et avos. nec sepulcra legens vereor, quod ajunt, ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis redeo in memoriam mortuorum. nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. omnia, quae curant, meminerunt: vadimonia constituta: qui sibi, quibus ipsi debeant. Quid jurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt? manent ingenia seni-

[21] *gladiis*] in Ms. Erf. correctum est *gladio*.

[22] *ut est in Naevii poëtae Ludo*] *poëtae* delevit Graevius. nec solét alias similibus locis addi. *Ludo* est fabulae nomen, ex quo librarii quidam fecere *libro*, quod et ed. Rom. habet. ed. Col. habet, *ut est in Ennii poëtae posteriori libro*. sec et Ms. Erf.

bus, modo permaneat studium et industria: nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium cum rem familiarem negligere videretur, a filiis in judicium vocatus est; ut, quemadmodum nostro more [23] male rem gerentibus patribus bonis interdici solet: sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent judices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat, et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse judicibus, quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. quo recitato, sententiis judicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romae vidistis, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? [24] an non in omnibus iis studiorum agitatio vitae aequalis fuit? Age, ut ista divina [25] studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, [26] quibus absentibus, numquam fere ulla in agro majora opera

[23] *male rem gerentibus patribus*] lege de prodigis. Verbum *patribus* quibusdam suspectum fuit, Aldusque nepos deleri volebat: sed bene defendit Graevius ex Pauli Sentent. III, 4.

[24] *an in omnibus*] hic certe vitium est. nam ita Cicero negaret rem: quod est alienum a mente ejus. olim putavi legendum esse *at*: post reperi in edd. pr. *an non*, idque restitui, ut jam fecit Graevius, ante Langius e Mss.

[25] *studia*] abest Ms. Erf. non male opinor.

[26] *quibus absentibus*] quorsum hic absentia? immo *quibus senibus*. deinde negatio *non* ante *fiunt* excidisse videtur. nam alias sententia contraria exoritur.

fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. quamquam [27] in illis minus hoc mirum. nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere: sed iidem elaborant in eis, quae sciunt nihil omnino ad se pertinere:

> Serit arbores, quae alteri saeculo prosint,

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quaerenti, cui serat, respondere: Diis immortalibus, qui me non accipere modo haec a majoribus voluerunt, sed etiam posteris prodere. Melius Caecilius de sene alteri saeculo 8
prospiciente, quam illud idem:

> Aedepol senectus, si nihil quidquam aliud vitii,
> Apportes tecum, cum advenis; unum id sat est,
> Quod diu vivendo, multa, quae non vult, videt.

Et multa fortasse, quae vult: atque in ea quidem, quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

> Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
> Sentire, ea aetate esse se odiosum alteri.

Jucundum potius, quam odiosum. ut enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a juventute coluntur et diliguntur: sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. nec minus intelligo me vobis, quam vos mihi, esse jucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa, et semper

[27] *in illis*] int. negotiis, in serendo, etc. quorum fructus annuus est.

agens aliquid et moliens; tale scilicet, quale cujusque studium in superiore vita fuit. Quid, quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se quotidie aliquid addiscentem, senem fieri dicit: ut ego feci, qui Graecas litteras senex didici: quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. quod cum fecisse Socratem in fidibus [28] audirem, [29] vellem equidem et illud: discebant enim fidibus antiqui: sed in litteris certe elaboravi.

9 Ne nunc quidem vires desidero adolescentis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis) [30] non plus, quam adolescens, tauri, aut elephanti desiderabam. quod est, eo decet uti: et quicquid agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemtior, quam Milonis Crotoniatae? qui, cum jam senex esset, athletasque se in curriculo exercentes videret, adspexisse lacertos suos dicitur, illacrymansque dixisse, At hi quidem jam mortui sunt. Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator. neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil S. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius: nihil modo P. Crassus: a quibus jura civibus praescribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator, metuo, ne languescat senectute. est enim munus ejus non ingenii

[28] *audirem*] an *audierim?* nam illud non convenit τῷ *vellem:*

[29] *vellem equidem et illud*] sc. quod Socratem fecisse dixi, ut fidibus canere didicissem.

[30] *non plus, q. a. tauri, aut elephanti des.*] int. e superioribus *vires*, quod etiam additum est in edd. Col. Rom. Ven. 1471. Med. Ald. In Ms. Erf. supra *tauri* adscriptum est, in quibus et est *elephantis.* delevit Victorius. bene.

solum, sed laterum etiam, [31] et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute; quod equidem adhuc non amisi: et videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis, quietus et remissus: facitque persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis comta et mitis oratio. quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere, et Laelio. Quid enim est jucundius senectute, stipata studiis juventutis? An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones, et avi tui duo, L. Aemilius, et P. Africanus comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur. nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires, atque defecerint. etsi ista ipsa defectio virium, adolescentiae vitiis efficitur saepius, quam senectutis. libidinosa etenim et intemperans adolescentia effoetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se umquam sensisse, senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer, (qui cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit) ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi, de me ipso dicere: quamquam est id quidem senile, aetatique nostrae conceditur. [32] Vi- 10

[31] *et virium*] hoc delent, item ante *etiam* Langius et Graevius: *sed et laterum. omnino.* Sed v. Clav. in *latus.*

[32] *Videtisne*] melius foret *Videtis*, deleto *ne.* Sed et alibi *Videtisne* est pro *nonne videtis.*

detisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? tertiam enim jam aetatem hominum vivebat: nec erat ei verendum, ne vera de se praedicans, nimis videretur aut insolens, aut loquax. etenim (ut ait Homerus) ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio: quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen [33] dux ille Graeciae nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi Troja sit peritura. Sed redeo ad me. quartum annum ago et octogesimum: equidem posse vellem idem gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quaestor eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, [34] cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M' Acilio Glabrione consule: sed tamen (ut vos videtis) non plane me enervavit, nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, non hospites. nec enim umquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis esse senex. Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium, quam vestrûm utervis. Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis. num idcirco est ille praestantior? moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest, quis-

[33] *dux ille Graeciae.*] Agamemnon. locus Homeri est Il. β. 370. s.

[34] *cum tribunus mil. depugnavi ap. Ther.*] quomodo vir consularis fuerit trib. mil.? immo legatus fuit, ut tradit Livius L. XXXVI. c. 17. 18.

que nitatur. nae ille non magno desiderio tenebitur
virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo
dicitur, cum humeris sustineret bovem vivum. utrum
igitur has corporis, an Pythagorae tibi malis vires
ingenii dari? denique isto bono utare, dum adsit;
cum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes
pueritiam, paullum aetate progressi adolescentiam
debeant requirere. Cursus est certus aetatis, et una
via naturae, eaque simplex: suaque cuique parti
aetatis tempestivitas est data; ut et infirmitas pue-
rorum, et ferocitas juvenum, et gravitas jam con-
stantis aetatis, et senectutis maturitas naturale quid-
dam habeat, quod suo tempore percipi debeat. Ar-
bitror te audire, Scipio, hospes tuus avitus, Masi-
nissa, quae faciat hodie, nonaginta annos natus: cum
ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ad-
scendere; cum equo, ex equo non descendere: nullo
imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit:
summam in eo esse [35]corporis siccitatem: itaque
exsequi omnia regis officia et munera. Potest igitur
exercitatio, et temperantia etiam in senectute con-
servare aliquid pristini roboris. Non sunt in senec- 11
tute vires? ne postulantur quidem vires a senectute.
ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra mune-
ribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri.
itaque non modo, quod non possumus, sed ne quan-
tum possumus quidem, cogimur. At ita multi sunt
imbecilli senes, ut nullum officii, aut omnino vitae
munus exsequi possint. At id quidem non proprium
senectutis est vitium, sed commune valitudinis.

[35] *corporis siccitatem.*] Dukerus ad Liv. epit. 50. corrigit *firmitatem*, quam Diod. Sic ap. Photium εὐτονίαν vocet. Sed v. Clav. in *siccitas.*

Quam fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit? quam tenui, aut nulla potius valitudine? quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis. ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum ne id quidem adolescentes effugere possint? Resistendum, Laeli, et Scipio, senectuti est, ejusque vitia diligentia compensanda sunt. Pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem. Habenda ratio valitudinis: utendum exercitationibus modicis: tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis. nam haec quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute. et corpora quidem defatigatione, et exercitatione ingravescunt: animi autem exercitando levantur. nam quos ait Caecilius - - *comicos stultos senes:* hos significat credulos, obliviosos, dissolutos: quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. ut petulantia, ut libido, magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia (quae deliratio appellari solet) senum levium est, non omnium. Quattuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et senex, et caecus. intentum enim animum, tamquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti. tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos: metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant: vigebat in illa domo patrius mos, et dis-

ciplina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si jus suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. ut enim adolescentem, in quo senile aliquid; sic senem, in quo est adolescentis aliquid, probo: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus: omnia antiquitatis monumenta colligo: causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quam maxime conficio orationes: jus augurum, pontificum, civile tracto: multum etiam Graecis litteris utor: Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hae sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis: in his desudans, atque elaborans, corporis vires non magnopere desidero. adsum amicis: venio in senatum frequens, ultroque affero res multum et diu cogitatas; easque tueor animi, non corporis viribus. quae si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quae jam agere non possem: sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis, laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu aetas senescit: nec subito frangitur: sed diuturnitate exstinguitur.

Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam 12
carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis, et praeclari viri; quae mihi tradita est, cum essem adolescens Tarenti cum Q.

Maximo. Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat a natura datam: cujus voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc patriae proditiones, hinc rerumpublicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci: nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero, et adulteria, et omne tale flagitium, nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Cumque homini sive natura, sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse; neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. quod quo magis intelligi posset; fingere animo jubebat, tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima. nemini censebat fore dubium, quin [36] tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. quocirca nihil esse tam detestabile, tamque pestiferum quam voluptatem: si quidem ea, cum major esset atque longior, omne animi lumen exstingueret. Haec cum C. Pontio Samnite, patre ejus, a quo, Caudino praelio Sp. Postumius, T. Veturius, consules, superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a majoribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset Plato

[36] *tamdiu, dum ita gauderet*] *tamdiu* semper putavi delendum nam est in *dum*. Est quidem et alibi tamdiu, sequente *dum*, sed nterposito verbo, ut Off. II, 12. *tamdiu laudabitur, dum*, etc.

Atheniensis: quem Tarentum venisse, L. Camillo, Appio Claudio consulibus, reperio. Quorsum haec? ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica: ac mentis (ut ita dicam) praestringit oculos, nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e senatu ejicerem, septem annis post, quam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim cum esset consul, in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. hic Tito, fratre suo, censore, (qui proximus ante me fuerat) elapsus est: mihi vero, et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa, et tam perdita libido, quae cum probro privato conjungeret imperii dedecus. Saepe audivi a majoribus natu, qui se 13
porro pueros a senibus audisse dicebant; mirari solitum C. Fabricium, quod cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea, esse quendam Athenis, qui se sapientem profiteretur: eumque dicere, omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. quod ex eo audientes, M' Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus, ipsique Pyrrho persuaderetur: quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. Vixerat M' Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro republica quarto consulatu devoverat. Norat eundem Fabricius, norat Coruncanius: qui cum ex sua vita, tum ex ejus, quem

dico, P. Decii facto, judicabant, esse profecto aliquid natura pulcrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur, quodque, spreta et contemta voluptate, optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate? quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magnopere desiderat. caret epulis, exstructisque mensis, et frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentia, et cruditate, et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis non facile obsistimus (divine enim Plato escam malorum, voluptatem appellat, quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo pisces) quamquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium, M. F. qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a cena senem saepe videbam puer; delectabatur crebro funali, et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumserat: tantum licentiae dabat gloria. Sed quid ego alios? ad meipsum jam revertar. Primum habui semper sodales. sodalitates autem me quaestore constitutae sunt, sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis: qua progrediente, omnia fient indies mitiora. neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam coetu amicorum, et sermonibus metiebar. bene enim majores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitae conjunctionem haberet, convivium nominarunt, melius, quam Graeci; qui hoc idem tum compotationem, tum concenationem vocant: ut, quod in eo genere minimum est, id

maxime probare videantur. Ego vero propter ser- 14
monis delectationem tempestivis quoque conviviis delector, nec cum aequalibus solum (qui pauci admodum restant) sed cum vestra etiam aetate, atque vobiscum: habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cujus est etiam fortasse quidam naturalis modus) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant, a majoribus instituta: et is sermo, qui more majorum [37] a summo adhibetur in poculis: et pocula, sicut in symposio Xenophontis, minuta, atque rorantia, et refrigeratio aestate, et vicissim aut sol, aut ignis hibernus. quae quidem in Sabinis etiam persequi soleo, [38] conviviumque vicinorum quotidie compleo: quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem. Nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam jam affecto aetate, quaereret, utereturne rebus venereis: Dii meliora, inquit. libenter vero istinc, tamquam a domino agresti, ac furioso profugi. cupidis enim rerum talium odiosum et molestum est fortasse carere. satiatis vero et expletis jucundius est carere, quam frui. quamquam non caret is, qui non desiderat. Ergo hoc non desiderare, dico esse jucundius, quam

[37] *a summo*] qui primo loco accumbit.

[38] *convivium - - compleo*] vicinos invito ad convivium tot, ut triclinium plenum fiat.

frui. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius; primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat; delectatur tamen etiam qui in ultima: sic adolescentia voluptates prope intuens magis fortasse laetatur: sed delectatur etiam senectus procul eas spectans, tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt, animum, tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, secumque (ut dicitur) vivere? si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute jucundius. [39] mori paene videbamus in studio dimetiundi coeli atque terrae C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio. quoties illum lux noctu [40] aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit cum mane coepisset? quam delectabat eum, defectiones solis, et lunae multo nobis ante praedicere? Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Naevius? quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: qui cum sex annos ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit aetate. quid de P. Licinii Crassi, et pontificii, et civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos

[39] *mori paene videbamus*] transtuli huc *paene*, ut et Graevio placebat, cum vulgo sit ante *coeli*.

[40] *aliquid describere*] de rebus astronomicis sermo est: pertinet itaque *describere*, ad res coelestes earumque figuras, *zeichnen*.

commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte Suadae medullam dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem? Quae sunt igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae. quae quidem prudentibus, et bene institutis pariter cum aetate crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se, multa indies addiscentem: qua voluptate animi nulla certe potest esse major. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector: quae nec ulla impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium, nec umquam sine usura reddit, quod accepit: sed alias minore, plerumque majore cum foenore. quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat: quae cum gremio mollito ac subacto semen sparsum excepit; primum id occaecatum cohibet; ex quo occatio (quae hoc efficit) nominata est: deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit, et elicit herbescentem ex eo viriditatem: quae nixa fibris stirpium, sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur; e quibus cum emerserit, fundit frugem spici, ordine structam, et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? satiari delectatione non possum, ut meae senectutis requietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae

generantur e terra: quae ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex ceterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat: malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratiône delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est, et nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis, et in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quae relicta sunt, exsistit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur: a qua oriens uva sese ostendit: quae et succo terrae, et calore solis augescens primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios solis defendit ardores. qua quid potest esse cum fructu laetius, tum adspect pulcrius? cujus quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura, et ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio et propagatio vitium, sarmentorumque, ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum [41] immissio. Quid ego irrigationes? quid fossiones agri, repastinationesque proferam, quibus fit multo terra foecundior? Quid de utilitate loquar stercorandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante sae-

[41] *immissio*] sc. in sulcum, ut radices agat, et deinde resectum novam vitem efficiat.

cujus fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum, et pratis, et vineis, et arbustis res rusticae laetae sunt, sed etiam hortis et pomariis: tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones: quibus nihil invenit agricultura sollertius. Possum persequi 16
multa oblectamenta rerum rusticarum: sed ea ipsa, quae dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem. nam et studio rerum rusticarum [42] provectus sum, et senectus est natura loquacior: ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M' Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumsit extremum tempus aetatis: cujus quidem villam ego contemplans (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiati ab eo sunt. non enim aurum habere, praeclarum sibi videri dixit; sed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non jucundam efficere senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a meipso recedam. In agris erant tum [43] senatores, et iidem, senes: siquidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum: cujus dictatoris jussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium, regnum appetentem, [44] occupatum interemit. a villa in sena-

[42] *provectus sum.*] Longior factus sum in hoc argumento.

[43] *senatores, id est, senes*] *id est, senes* non placet. nam non omnes senatores senes. bene Graevius cum Langio dedit *et iidem senes.*

[44] *occupatum interemit*] edd. vett. fere habent *et occuparem* vel

tum arcessebantur et Curius, et ceteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. num igitur eorum senectus, miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia, [45] haud scio, an nulla beatior esse possit: neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate, copiaque omnium rerum, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent: ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est: abundat porco, hoedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Jam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant; tum conditiora facit haec, [46] supervacanei etiam operis aucupium atque venatio. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus; aut vinearum olivetorumque specie dicam? Brevi praecidam. Agro bene culto nil potest esse, nec usu uberius, nec specie ornatius: ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat, atque allectat senectus. Ubi enim potest illa aetas, aut calescere vel apricatione melius, vel igni; aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam,

occupantem, item *occupare*. bene correxit C. Langius. etiam ed. Col. habet, *appetentem vi occupatum interemit.*

[45] *haud scio an nulla b. e. p.*] Correxi *nulla* vulgatum *ulla*: necessario, postulante latinitate et sententia. Cato negat ullam beatiorem vitam esse posse: id est *haud scio an nulla*: contrarium est *h. s. an ulla.* nam hoc affirmat.

[46] *supervacanei operis aucupium*] aucupium et venationem supervacanei operis: quia in iis nulla est necessitas, ut in ceteris operibus rusticis.

sibi pilam, sibi [47] natationes, et cursus : nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant, et tesseras: idipsum utrum lubebit : quoniam sine his beata esse senectus potest. Multas ad res perutiles 17
Xenophontis libri sunt. quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur? Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum, praestantem ingenio, atque imperii gloria, cum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis, eique dona a sociis attulisset: et ceteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quendam conseptum agrum, diligenter consitum ostendisse. cum autem admiraretur Lysander, et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum subactam, atque puram, et suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus : tum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed eam sollertiam ejus, a quo essent illa dimensa, atque descripta : et ei Cyrum respondisse : Atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae. Tum Lysandrum intuentem ejus purpuram, et nitorem corporis, ornatumque Persicum multo auro, multisque gemmis, dixisse: [48] Recte vero te,

[47] *nationes et cursus.*] Sic edd. vett. quod defendit Gruterus etiam e Mss. Ed Mediol. dedit *natationes*, quod Aldus, Anemoecius, et alii secuti sunt, idque et ipse revocavi. Vulgatum ortum est e compendio scribendi.

[48] *Recte vero*] reposui *recte*, edd. pr. lectionem, pro *rite*, quamquam in multis libris scr. reperio.

Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna conjuncta est. Hac igitur fortuna frui licet senibus: nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum, et inprimis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta jam aetate in agris, eosque coleret: cujus inter primum et sextum consulatum, sex et quadraginta anni interfuerunt. itaque quantum spatium aetatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit. atque ejus extrema aetas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Caecilio Metello? quanta in Atilio Calatino? in quem illud elogium unicum: PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. [49] notum est carmen, incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum, quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio praeditum, vidimus? Quid de Paullo, aut Africano loquar? aut, ut jam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam
18 omnes adolescentiae voluptates. Sed in omni oratione, mementote, eam me laudare senectutem, [50] quae

[49] *notum est totum carmen.*] Delevi cum Graevio *totum* nam est alienum. *carmen* intelligit illa verba, quae praecedunt: quare hic addatur *totum*? ineptum est, abestque et a bonis libris, etiam ed. Colon. at in ed. Rom. est etiam *totum ejus carmen.*

[50] *quae fund. adol. constituta sit*] sc. *honeste actae*, ut post ait.

fundamentis adolescentiae constituta sit. ex quo id efficitur, (quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi:) Miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet. non cani, non rugae repente auctoritatem arripere possunt: sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia, atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quae et apud nos, et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cujus modo mentionem feci. dicere ajunt solitum, Lacedaemone esse honestissimum domicilium senectutis. nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. quin etiam memoriae proditum est, cum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum ei a suis civibus nusquam datum: cum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui legati cum essent, in loco certo consederant, consurrexisse omnes, et senem illum sessum recepisse. Quibus cum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio praeclara: sed hoc, de quo agimus, inprimis, quod, ut quisque
51 aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splen-

51 *aetate antecellit.*] Ursinus in libris vett. reperit *antecedit.* Sic et edidit Graevius. bene. Sic et edd. Col. Mediol.

dide usi sunt, ii, mihi videntur fabulam aetatis peregisse, nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. At sunt morosi, et anxii, et iracundi, et difficiles senes: si quaerimus, etiam avari. sed haec, morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem justae, sed quae probari posse videatur. contemni se putant, despici, illudi. praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. quae tamen omnia dulciora sunt et moribus bonis, et artibus: idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet. ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate coacescit. severitatem in senectute probo, sed eam (sicut alia) modicam: acerbitatem nullo modo. avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, [52] quo minus viae restat, eo plus viatici quaerere?

19 Quarta restat causa, quae maxime angere, atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquatio mortis: quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui, mortem contemnendam esse, in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino exstinguit animum; aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, sit aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victu-

[52] *quo minus viae restat.*] Leg. *restet.*

rum? quin etiam aetas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet. facilius in morbos incidunt adolescentes; gravius aegrotant; tristius curantur. itaque pauci veniunt ad senectutem: [53] quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim, et ratio, et consilium, in senibus est: qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. quod illud est crimen senectutis, cum illud videatis cum adolescentia esse commune? Sensi ego cum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni aetati mortem esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum: quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex, ne quod speret quidem, habet. At est eo meliore conditione, quam adolescens: cum id, quod ille sperat, hic jam consecutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit. Quamquam, o dii boni! Quid est in hominis vita diu? da enim supremum tempus: exspectemus Tartessiorum regis aetatem: fuit enim (ut scriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit: sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. cum enim id advenit; tunc illud, quod praeteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute, et recte factis consecutus sis. horae quidem cedunt, et dies, et menses, et anni: nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec quid sequatur, sciri potest. quod cuique temporis

[53] *quod ni ita accideret*, etc.] i. e. nisi plerique ante senectutem morerentur, essetque adeo major senum numerus.

ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modo, in quocumque fuerit actu, probetur: neque sapienti usque ad *Plaudite* vivendum. Breve enim tempus aetatis, satis est longum ad bene honesteque vivendum. sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate, aestatem, autumnumque venisse. ver enim, tamquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est (ut saepe dixi) ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia vero, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante et repugnante natura. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut cum aquae multitudine vis flammae opprimitur: senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumtus ignis exstinguitur. et quasi poma, ex arboribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura et cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas: quae mihi quidem tam jucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque
20 in portum ex longa navigatione esse venturus. Omnium aetatum certus est terminus: senectutis autem nullus certus est terminus: recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis: et tamen mortem contemnere. ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est; cum illi quaerenti, qua tandem spe fre-

tus sibi tam audaciter obsisteret; respondisse dicitur, Senectute. Sed vivendi finis est optimus, cum integra mente, ceterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit: sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. jam omnis conglutinatio recens, aegre; inveterata, facile divellitur. ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus, nec sine causa deserendum sit. Vetatque Pythagoras, injussu imperatoris, id est, dei, de praesidio et statione vitae decedere. [54] Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. vult, credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

> Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
> Faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Jam [55] sensus morienti aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mortem quidem sensus [56] aut optandus, aut nullus est. Sed hoc meditatum ad adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione, tranquillo esse animo nemo potest. moriendum enim certe est: et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, quî poterit

[54] *Solonis - - elogium*] id exstat Tusc. I, 49.

[55] *sensus moriendi a. esse potest*] Suspicatus sum dudum *morienti*, ut respondeat sequenti magis, *praesertim seni*. Quia in Ms. Erf. sic est, recepi.

[56] *aut optandus, aut nullus est*] v. init. c. 19.

animo consistere? de qua non ita longa disputatione opus esse videtur, cum recorder, non solum L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus: non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt: non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret: non duo Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt: non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem: non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est: sed legiones nostras (quod scripsi in Originibus) in eum saepe locum profectas alacri animo, et erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti senes extimescent? Omnino (ut mihi quidem videtur) studiorum omnium satietas, vitae facit satietatem. Sunt pueritiae certa studia. num igitur ea desiderant adolescentes? sunt et ineuntis adolescentiae. num ea jam constans requirit aetas, quae media dicitur? sunt etiam hujus aetatis. ne ea quidem quaeruntur a senectute. sunt extrema quaedam studia senectutis. ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis. quod cum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis affert. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere: quod eo melius mihi cernere videor, quo ab
21 ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos, mihique amicissimos, vivere arbitror: et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his in-

clusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis, et gravi opere perfungimur. est enim animus coelestis ex altissimo domicilio depressus, et quasi demersus in terram, locum divinae naturae, aeternitatique contrarium. Sed credo, deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique coelestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitae modo atque constantia. nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem: sed nobilitas etiam summorum philosophorum, et auctoritas.

Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa ? sic mihi persuasi, sic sentio, cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem: cumque semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus. et, cum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admistum dispar sui, atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod jam pueri, cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arri-

piant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci, et recordari. [57] Haec Plato noster. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus major,
22 haec dicit. Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, cum a vobis discessero, nusquam, aut nullum fore. nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis: sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. eundem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius [58] memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; cum exissent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse insipientem, cum ex insipienti corpore evasisset; sed cum omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, cum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est, quo quaeque discedant: abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt; animus autem solus, nec cum adest, nec cum discedit, apparet. Jam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam. multa enim, cum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, cum se

[57] *Haec Plato noster.*] Hanc lectionem vulgatae olim, *Haec Platonis fere*, bene praetulit Lambinus et Graevius ex libris antiquis ductam. melius ea respondet sequentibus: *apud Xenoph. autem Cyrus*, etc.

[58] *memoriam sui teneremus*] ed. Med. *retineremus*. Graevius correxit e Ms. Guilielmi *tuerentur*, quia in vulgato deberet esse *eorum* non *sui*. sed haec ratio est levis. nam *sui* locum habet, quia hoc refertur ad superius, *eorum animi efficerent*. Igitur unus ille Codex non me movit, ut Graevium imitarer.

plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote, ut deum. sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulcritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis. Cyrus quidem haec moriens. Nos (si placet) nostra videamus.
mus. Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit, aut 23
patrem tuum Paullum, aut duos avos, Paullum, et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent: nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier) me tantos labores diurnos nocturnosque, domi militiaeque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? nonne melius multo fuisset, otiosam aetatem, et quietam, sine ullo labore et contentione traducere? sed, nescio quomodo, animus erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, cum excessisset e vita, tum denique victurus esset. quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maxime [59] ad immortalitatem gloriae niteretur. Quid, quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat, et longius, videre, se ad meliora proficisci: ille autem, cujus obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos

[59] *ad immortalem gloriam.*] Langius et Graevius *ad immortalitatis gloriam*, e Mss. quibusdam. non placet. placeret, si esset ad. *immortalitatem gloriae*, ut habet Ms. Erf. ex quo recepi.

colui et dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus audivi, et legi, et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit. Quod si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repueriscam, et in cunis vagiam, valde recusem: nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? sed habeat sane. habet certe tamen, aut satietatem, aut modum. non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt. neque me vixisse poenitet: quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo. commorandi enim natura deversorium nobis, [60] non habitandi locum dedit. O praeclarum diem, cum ad illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar, cumque ex hac turba et colluvione discedam! proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi; sed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior: cujus a me corpus crematum est; quod contra decuit ab illo meum. animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. quem ego meum casum fortiter ferre visus sum: non quod aequo animo ferrem: sed me ipse consolabar, existi-

[60] *non habitandi*] semper visum mihi est, hic aliquid excidisse, quod responderet *deversorii* verbo, ut *habitandi* τῷ *commorandi*. nam verbo *habitandi deversorium* non convenit. Ed. Mediol. addit *locum*, quod deinde et in aliis edd. ut Ascens. additum est. Delevit Langius: ego restitui.

mans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore. His mihi rebus, Scipio (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam jucunda. quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro : nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. sin mortuus (ut quidam minuti philosophi censent) nihil sentiam: non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant, quod si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem, peractio aetatis est, tamquam fabulae : cujus defatigationem fugere debemus, praesertim adjuncta satietate. Haec habui, de senectute quae dicerem : ad quam utinam perveniatis ! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

M. TULLII CICERONIS

LAELIUS

SIVE

DE AMICITIA DIALOGUS

AD

T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Cum inter P. Scipionem Africanum et Laelium summam usque ad mortem amicitiam fuisse constaret, Ciceroni de amicitia scripturo idoneus visus et Laelius, quem induceret de amicitia disputantem, rogatu generi utriusque C. Fannii et Q. Mucii Scaevolae. Docet ergo Laelius, quid sit amicitia, quibus de causis amici quaesiti sint, et quibus causis amicitia contrahatur: deinde inter quos amicitia esse possit: quae sit amicitiae lex, quae officia, et quibus denique modis perpetuo conservetur.

Quintus Mucius augur multa narrare de C. Laelio, 1
socero suo, memoriter et jucunde solebat, nec dubitare, illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam, sumta virili toga, ut, quoad possem, et liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter, et commode dicta, memoriae mandabam: fierique studebam ejus prudentia doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scaevolam contuli: quem unum

nostrae civitatis et ingenio, et justitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias: nunc redeo ad augurem. Cum saepe multa, tum memini, domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, cum et ego essem una, et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, (cum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompejo, qui tum erat consul, dissideret, quocum conjunctissime et amantissime vixerat,) [1] quanta hominum esset vel admiratio, vel querela. Itaque tum Scaevola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia, habitum ab illo secum, et cum altero genero C. Fannio, M. F. paucis diebus post mortem Africani. Ejus disputationis sententias memoriae mandavi: quas hoc libro exposui meo arbitratu. quasi enim ipsos induxi loquentes, ne Inquam, et, Inquit, saepius interponeretur: atque, ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur. Cum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione, tum nostra familiaritate, visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo rogatu. Sed, ut in Catone Majore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam ejus, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsa senectute prae ceteris floruisset: sic, cum accepissemus a patribus, maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipi-

[1] *quanta h. esset vel admiratio, vel querela*] sc. super dissidio horum virorum, qui tam amici fuissent, cum timerent, ne inde magna mala nascerentur.

onis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens, sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius, et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius, et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur. respondet Laelius: cujus tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipse cognosces.

Fannius. Sunt ista, Laeli. nec enim melior vir 2
fuit Africano quisquam, nec clarior. sed existimare debes, omnium oculos in te esse conjectos: unum te sapientem et appellant et existimant. tribuebatur hoc modo M. Catoni. scimus L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem. sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur: Cato, quia multarum rerum usum habebat: multa ejus et in senatu, et in foro, vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acute, ferebantur. propterea quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. te autem alio quodam modo, non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina, esse sapientem: nec sicut vulgus,

sed, ut eruditi, solent appellare sapientem, [2] qualem in tota Graecia neminem. Nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent. Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum judicatum. hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. itaque ex me quaerunt, credo item ex te, Scaevola, quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod his proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris, commentandi causa, ut assolet, venissemus, tu non affuisti: qui diligentissime semper illum diem, et illud munus solitus esses obire. SCAEVOLA. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri, tum amicissimi morte, ferre moderate: nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuae. quod autem his Nonis in nostro collegio non affuisses, [3] valitudinem causam, non maestitiam fuisse. LAELIUS. Recte tu quidem, Scaevola, et vere. nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum valerem, abduci incommodo meo debui: nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut

[2] *qualem in reliqua Graecia neminem*] *reliqua* habent edd. pr. sed id non satis placet. Ms. Pithoei habebat *in tota Graecia reliqui neminem:* inde Graevius recepit *tota:* sed *reliqui* omisit. Sic est et in Ms. Erf. Ergo Graevium secutus sum.

[3] *valitudinem causae - - fuisse.*] Sic fere libri nostri scr. Alii quidam, ut Goth. Duisb. *invalitudinem* habent, quod et Graevius recepit. addunt et libri nostri, tum edd. pr. *respondeo. causae* autem fere omnes habent. sed id est vitiosum, nec habet unde pendeat. Ms. Goth. ed. Rom. Lips. a. 1518. Med. Ald. Vict. habeut *respondeo causam f.* Verbum *respondeo* est a glossatore, et e superioribus repetitum: itaque omittendum. revocavi autem *causam.* nec est necesse legere *invalitudinem*, quod Graevius e Pithoeano recepit.

ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco, nec postulo, facis amice: sed, ut mihi videris, non recte judicas de Catone. aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo enim (ut alia omittam) mortem filii tulit? memineram Paullum, videram Gallum: [4] sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas, ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum judicavit. Hujus enim facta, illius dicta laudantur. De me autem (ut jam cum utroque loquar) sic habetote. Ego, si 3
Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes: sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit: et, ut confirmare possum, nemo certe fuit. sed non egeo medicina: me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo, amicorum decessu, plerique angi solent. nihil enim mali accidisse Scipioni puto. mihi accidit, si quid accidit. suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed seipsum amantis est. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit. qui consulatum petivit numquam, factus est consul bis: primum ante tempus; iterum sibi, suo tempore; reipublicae, paene sero: qui, duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio, non modo

[4] *sed hi in pueris*] mortem ita tulere, ita constantes fuere.

praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid
dicam de moribus facillimis? de pietate in matrem?
liberalitate in sorores? bonitate in suos? justitia in
omnes? nota sunt vobis: quam autem civitati carus
fuerit, moerore funeris indicatum est. Quid igitur
hunc paucorum annorum accessio juvare potuisset?
senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini
Catonem anno ante, quam mortuus est, mecum et
cum Scipione disserere, tamen aufert eam viridita-
tem, in qua etiamnum erat Scipio. Quamobrem vita
quidem talis fuit, vel fortuna, vel gloria, ut nihil
posset accedere. moriendi autem sensum celeritas
abstulit. quo de genere mortis difficile dictu est: quid
homines suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet
dicere, P. Scipioni, ex multis diebus, quos in vita
celeberrimos, laetissimosque viderit, illum diem cla-
rissimum fuisse, cum, senatu dimisso, domum reduc-
tus ad vesperum est, a patribus conscriptis, a populi
Romani sociis et Latinis, pridie quam excessit e
vita: ut ex tam alto dignitatis gradu [5] ad superos
videatur potius, quam ad inferos pervenisse. Neque
enim assentior iis, qui haec nuper disserere coepe-
runt, cum corporibus simul animos interire, atque
omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auc-
4 toritas valet, vel nostrorum majorum, qui mortuis
tam religiosa jura tribuerunt: quod non fecissent
profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur: vel
eorum, qui in hac terra fuerunt, magnamque Grae-
ciam (quae nunc quidem deleta est; tum florebat)
institutis et praeceptis suis erudierunt: vel ejus, qui

[5] *ad superos videatur Deos.*] *Deos* delevi: quod et a libris scr. pluribus abest: nec habent edd. pr. non bene revocavit Gruterus, quem Graevius imitatus est.

Apollinis oraculo sapientissimus est judicatus: qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem dicebat semper, Animos hominum esse divinos, iisque, cum e corpore excessissent, reditum in coelum patere, optimoque et justissimo cuique expeditissimum. Quod item Scipioni videbatur: qui quidem, quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum et Philus, et Manilius adessent, et alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disseruit de republica: cujus disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum: quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cujusque animus in morte facillime evolet, tamquam e custodia vinculisque corporis: cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? quocirca, moerere [6] hoc ejus eventu, vereor, ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum et nos gaudemus, et haec civitas, dum erit, laetabitur. Quamobrem cum illo quidem (ut supra dixi) actum optime est; mecum incommodius: quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, [7] quia cum Scipione vixe-

[6] *hoc ejus eventu.*] Sic edd. pr. Langius dederat *eventum* quod et Gruterus servavit. vetus restituit Graevius.

[7] *quia cum Sc. vixerim.*] Graevius malebat *qui.* nam *quia* postulare *vixi.* quae ratio non valet. nam et *vixerim* post *quia* esse potest aut debet, quia praecedit *videar.*

rim: quocum mihi conjuncta cura de re publica, et de privata fuit, quocum et domus, et militia communis; et id, in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore. idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria, aut quattuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor, Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore. Fann. Istud quidem, Laeli, ita necesse est: sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scaevolae) si, quemadmodum soles, de ceteris rebus, cum ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quae praecepta des. Scaev. Mihi vero pergratum erit: atque, idipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevertit. quamobrem utrique nostrûm gratum admodum feceris.

5 Lael. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem. nam et praeclara res est, et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. sed quis ego sum? aut quae in me est facultas? doctorum est ista consuetudo, eaque Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est, egetque exercitatione non parva. Quamobrem quae disputari de amicitia possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur. ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis. nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas, vel adversas. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad

vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. negant enim, quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane. sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. nos autem ea, quae sunt in usu, vitaque communi, non ea, quae finguntur, aut optantur, spectare debemus. numquam ego dicam, C. Fabricium, M' Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum, et obscurum: concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient. negabunt, id, nisi sapienti, posse concedi. Agamus igitur pingui Minerva, ut ajunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, [3] aequitas, liberalitas, nec sit in illis ulla cupiditas, vel libido, vel audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi; hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur (quantum homines possunt) naturam, optimam bene vivendi ducem. sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam: major autem, ut quisque proxime accederet. itaque cives, potiores, quam peregrini; et propinqui, quam alieni. cum his enim amicitiam natura ipsa peperit: sed ea non satis habet firmitatis. namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest. sublata enim benevolentia, amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta

[3] *aequalitas*] sine dubio legendum *aequitas*, ut voluit Lambinus, probante etiam Graevio. nam *aequalitas* non est virtus.

autem vis amicitiae sit, ex hoc intelligi maxime potest: [9] quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est, et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter
6 duos, aut inter paucos jungeretur. Est autem amicitia nihil aliud, nisi [10] omnium divinarum humanarumque rerum, cum benevolentia et caritate, summa consensio: [11] qua quidem haud scio, an, excepta sapientia, nihil quicquam melius homini sit a diis immortalibus datum. divitias alii praeponunt, bonam alii valitudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. beluarum hoc quidem extremum est: illa autem superiora, caduca, et incerta, posita non tam in nostris consiliis, quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem: sed haec ipsa Virtus amicitiam et gignit, et continet: nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Jam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri interpretemur: nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur: virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paullos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos. his commu-

9 *quod ex infinita societate generis hum.*] ed. Rom. habet *ex infinitate societatis generis hum.* item Ven. 1470. praeferrem hanc lectionem, si esset *ex infinitate societatis humanae*, quod est elegantius quam *ex infinita societate.*

10 *omnium divinarum humanarumque rerum*] hunc loquendi modum e Graecorum philosophorum consuetudine ductum, nostri homines vulgo non intelligunt. v. Clav. in *divinus.*

11 *qua haud scio, an - - quicquam melius*, etc.] semper mihi τὸ *quicquam* suspectum fuit: propter *haud scio*, quod ex usu vero latinorum affirmat modeste, ut supra jam dixi, putavique *nihil* addendum esse, *nihil quicquam*. ecce vero unus Mss. Erf. et Goth. habent *nihil*, sed sine *quicquam*. itaque *nihil* illud addidi, retento tamen τῷ *quicquam*, quod Lambinus, qui idem, quod nos, senserat, delevit. male Graevius Lambino obloquitur: quod latinitatem in hac phrasi non satis tenebat, quod Germanis facile accidit.

nis vita contenta est. eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, [12] *cui potest esse vita vitalis*, ut ait Ennius, qui non in amici mutua benevolentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, qui-cum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aeque, ac tu ipse, gauderet? adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis: divitiae, ut utare: opes, ut colare: honores, ut laudere: voluptates, ut gaudeas: valitudo, ut dolore careas, et muneribus fungare corporis: amicitia res plurimas continet. quoquo te verteris, praesto est: nullo loco excluditur: numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut ajunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. neque ego nunc de vulgari, aut de mediocri (quae tamen ipsa et delectat, et prodest) sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. nam et secundas res, splendidiores facit amicitia, et adversas partiens
communicansque leviores. Cumque plurimas, et 7
maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod [13] bona spe praelucet in posterum: nec debilitari animos, aut cadere

[12] *cui potest esse vita vitalis*] edidi cum Graevio *cui* pro *quis*, vel *qui*, e Mss. et ed. Victorii, quem et alii secuti sunt.

[13] *bona spe praelucet in p.*] libri plerique habent *bonam spem*, quod et Lamb. et alii, etiam Graevius praetulere. mihi *bona spe* rectius videtur, quod duo Mss. Erf. et edd. pr. habent, Rom. Colon. Ven. 1470. Mediol. Ald. nec latinitas alterum fert. nam spes est illud ipsum quod lucet: ergo non amicitia spem praelucet, sed lucet spe ante eventum.

patitur. Verum etiam amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. quocirca et absentes adsunt, et egentes abundant, et imbecilles valent, et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. ex quo illorum beata mors videtur: horum vita laudabilis. quod si exemeris ex natura rerum [14] benevolentiae conjunctionem; nec domus ulla, nec urbs stare poterit: ne agri quidem cultus permanebit. [15] id si minus intelligitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit: ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis, atque dissidiis funditus possit everti? ex quo, quantum boni sit in amicitia, judicari potest. Agrigentinum quidem, doctum quendam virum, carminibus Graecis vaticinatum ferunt: quae in rerum natura, totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt, et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis, aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? qui clamores tota cavea nuper in hospitis, et amici mei M. Pacuvii, nova fabula: cum, ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur: Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret? stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera fuisse facturos? facile indicabat ipsa natura vim suam: cum

[14] *benevolentiae conjunctionem.*] Sic unus Ms. Erf. ed. Rom. Ven. 1470. Med. Ald. Vict. male alii recentiores *junctionem* aut *vinctionem* habent.

[15] *id si minus int.*] Putavi legendum esse, *Quod si minus.*

homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri
in altero judicarent. Hactenus mihi videor, de ami-
citia quid sentirem, potuisse dicere. siqua praeterea
sunt (credo autem esse multa) ab iis, si videbitur,
qui ista disputant, quaeritote. Fann. Nos autem a
te potius: quamquam etiam ab istis saepe quaesivi,
et audivi, non invitus equidem: [16] sed aliud quoddam
expetimus filum orationis tuae. Scaev. Tum magis
id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum
est de Republica disputatum, affuisses. qualis tum
patronus justitiae fuit contra accuratam orationem
Phili! Fann. Facile id quidem fuit, justitiam justis-
simo viro defendere. Scaev. Quid amicitiam? non-
ne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia,
justitiaque servatam, maximam gloriam ceperit?
Lael. Vim hoc quidem est afferre. quid enim refert, 8
qua me rogatione cogatis? cogitis certe. Studiis
enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile
est, tum ne aequum quidem, obsistere.

Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti, maxime illud considerandum videri solet, num propter imbecilitatem, atque inopiam, desiderata sit amicitia: ut dandis, recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet: an esset hoc quidem proprium amicitiae; sed antiquior, et pulcrior, et magis a natura ipsa profecta alia causa. amor enim (ex quo amicitia nominata,) princeps est ad benevolentiam conjungendam. nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur, et observantur caūsa temporis. In amicitia

[16] *sed aliud q. filum orationis tuae.*] Libri paene omnes addunt *expetimus*, idque adeo cum Graevio recepimus.

autem nihil fictum, nihil simulatum; et, quidquid in ea est, id est verum et voluntarium. Quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia, orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest: quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. quod in homine multo est evidentius. Primum ex ea caritate, quae est inter natos, et parentes: quae dirimi, nisi detestabili scelere, non potest. Deinde, cum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cujus cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. Nihil est enim amabilius virtute: nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe cum, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos nunquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M'.Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam usurpet, quos numquam viderit? quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum; Pyrrho, et Hannibale. ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus: alterum propter crudelitatem
9 semper haec civitas oderit. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod majus est, in hoste etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum moveantur; cum eorum, quibus-cum usu conjuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirm-

atur amor et beneficio accepto, et studio perspecto, et consuetudine adjuncta: quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt, et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt. quod si ita esset; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus. quod longe secus est. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute, et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita judicet: ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? Minime hercle: ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis ejus, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae, et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium foeneramur) [17] sed natura propensi ad liberalitatem sumus: sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis ejus fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. Ab iis, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt. nec mirum. nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes

[17] *sed natura*, etc.] videtur *quia* excidisse, *sed quia natura propensi ad l. sumus.*

cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemtam. quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, natura gigni sensum diligendi, et benevolentiae caritatem, facta significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant sese, et propius admovent, ut et usu ejus, quem diligere coeperunt, fruantur, et moribus; sintque pares in amore, et aequales: propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque haec inter eos sit honesta certatio. sic et utilitates ex amicitia maximae capientur: et erit ejus ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior, et verior. nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret. sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis. Fann. Tu vero perge, Laeli. pro hoc enim, qui minor est natu, meo jure respondeo. Scaev. Recte tu quidem. quamobrem audiamus.

10 Lael. Audite ergo, optimi viri, ea, quae saepissime inter me, et Scipionem de amicitia disserebantur. quamquam ille quidem [18] nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae permanere. nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere saepe: vel ut de republica non idem sentirent mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat

[18] *nihil difficilius, - - quam amicitiam - - permanere.*] Verbum *difficilius* videtur verbum actionis postulare: quale non est *permanere;* sed *perducere* aut simile. facilius id fuerit *quam in amicitia permanere.* tum in verbis *ad extremum vitae diem* cum Graevio delevi *diem*, quod et a Mss. pluribus abest. etiam *vitae* malim abesse. Ms. Salisb. non habet.

ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta ponerentur. Sin autem ad adolescentiam perduxissent; dirimi tamen interdum contentione, vel [19] uxoriae conditionis, vel commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim majorem esse nullam [20] amicitiis, quam in plerisque pecuniae cupiditatem: in optimis quibusque honoris certamen, et gloriae: ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. Magna enim dissidia, et plerumque justa nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur: ut aut libidinis ministri, aut [21] adjutores essent ad injuriam. quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, jus tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici causa esse facturos. [22] eorum querela inveteratas non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Haec ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

[19] *uxoriae conditionis*] quod eandem feminam in matrimonium petant.

[20] *in amicitiis*] in Ms. Erf. abest *in*. bene. nam sic Cicero aliis locis.

[21] *adjutores ad injuriam*] usitatius est *adjutores injuriae*, sed eadem forma est pro Rosc. Am. c. 6. *adjutor ad praedam*.

[22] *eorum querela inveteratas - familiaritates.*] Vulgo erat *inveterata*: sed *inveterata querela* durius dicitur: at de familiaritate commode dicitur. Sic ad Div. III, 19. est *inveterata amicitia*. itaque cum Graevio dedi *inveteratas*, quod in Ms. Palat. reperit Gruterus.

11 Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? num Viscellinum amici regnum appetentem, num Sp. Maelium debuerunt juvare? Ti. quidem Gracchum rempublicam vexantem, a Q. Tuberone, aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius, Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, cum ad me, qui aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet? Numquam, inquit, voluisset id quidem. Sed, si voluisset? Paruissem. Videtis, quam nefaria vox, et hercle ita fecit; vel plus etiam, quam dixit. non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit; nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas reipublicae graves, justasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris. nam, cum conciliatrix amicitiae, virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus. [23] perfecta quidem sapientia simus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit

[23] *perfecta q. sapientia simus.*] Sic Ms. Erf. Graevius Canteri conjecturam probabat *perfecta q. si sapientia simus, nihil habeat res vitii.*

vita communis. ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt: et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. Videmus Papum Aemilium C. Luscino familiarem fuisse (sic a patribus accepimus) bis una consules, et collegas in censura: tum et cum iis, et inter se, conjunctissimos fuisse M' Curium et Ti. Coruncanium, memoriae proditum est. igitur ne suspicari quidem possumus. quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rempublicam esset. nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere? si contendisset, scio impetraturum non fuisse; cum illi sanctissimi viri fuerint: aeque autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum, et rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, [24] et minime tum quidem Cajus frater, nunc idem acerrimus. Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque 12
rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est, et minime accipienda, cum in ceteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni, et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reipublicae. Deflexit enim jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile populus Romanus audierat, aut viderat. Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui, quid in P. Scipionem effecerint, sine lacrymis non

[24] *et minime tum quidem*] restitui veram lectionem pro *minimus*, quod Guilielmius et Gruterus induxere: estque et in Ms. Erf. Sed ita post et *acerrime* legendum videtur: nisi verbum aliquod excidit. Ms. Erf. *τῷ minime* addit *acer.*

queo dicere. nam Carbonem quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Ti. Gracchi, sustinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu, quid exspectem, non libet augurari. serpit deinde res: quae proclivius ad perniciem, cum semel coepit, labitur. Videtis in tabella jam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post, Cassia. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. [25] Plures enim discent, quemadmodum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. Quorsum haec? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut, si injusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis [26] in magna aliqua re peccantibus non discedant: improbis autem poena statuenda est: nec vero minor iis, qui sequuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle? quis potentior? qui cum imperator bello Persico servitute Graeciam liberasset, propterque invidiam in exsilium missus esset, ingratae patriae injuriam non tulit, [27] quam ferre debuit. fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus est nemo. itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda: ut ne quis sibi concessum putet, amicum, vel bellum

[25] *Plures enim discent*, etc.] simile est illis Horatianis *peccare docentibus historiis*.

[26] *in magnâ aliqua re*] hoc cum Graevio restitui: pro *in magnam aliquam rem*, quod bene latinum non est.

[27] *quam ferre debuit*] hoc sapit interpolatorem.

patriae inferentem, sequi. quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curae est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit. Haec igitur 13
prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus: ne exspectemus quidem, dum rogemur: studium semper adsit, cunctatio absit: consilium vero dare gaudeamus libere: plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas: eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit, et adhibitae pareatur.

Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam. sed nihil est, quod illi non [28] persequantur argutius: partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: [29] satis superque esse suarum cuique rerum: alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae; quas vel adducas, cum velis, vel remittas. caput enim esse ad beate vivendum, securitatem; qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus. Alios autem dicere ajunt multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paullo ante) praesidii adjumentique causa, non benevolentiae, neque caritatis, amicitias esse expetendas. itaque ut quisque minimum

[28] *persequantur argutius*] haec est lectio edd. pr. et Mss. bonorum, ut vetusti Erf. quam et revocavit Graevius, rejecta altera *suis argutiis*, quae tamen et ipsa non absurda est.

[29] *satis superque esse sibi suarum cuique rerum*] delevi *sibi*. quod in duobus Mss. Erf. non reperi, in tertio supra adscriptum: nec id consentit latinitati.

firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maxime. ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant, quam viri: et inopes, quam opulenti: et calamitosi, quam ii, qui putentur beati. O praeclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt: qua a diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius. quae est enim ista securitas? specie quidem, blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere, quod si curam fugimus, virtus fugienda est; quae necesse est, cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur, atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injustis justos maxime dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus, et dolere contrariis. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor (qui profecto cadit, nisi ex ejus animo exstirpatam humanitatem arbitremur) quae causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem: sed inter hominem, et saxum, aut truncum, aut quidvis generis ejusdem? neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram, et [30]quasi ferream esse volunt: quae quidem est cum multis in rebus, tum in amicitia, tenera, atque tractabilis: ut et bonis amici quasi diffundantur, et incommodis

[30] *quasi ferream quandam*] *quandam* est alienum ab h. l. delevique cum Graevio.

contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiundus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam: non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur. [31] Cum 14
autem contrahat amicitiam (ut supra dixi) si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet, et adjungat; id cum contingit, amor exoriatur necesse est. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu, cultuque corporis, animo autem virtute praedito, eo, qui vel amare, vel (ut ita dicam) redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum, officiorumque jucundius. Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, [32] quod ad se rem ullam tam alliciat, et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo: concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi, quasi propinquitate conjunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, (ut opinor) bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse: qui est amicitiae fons a natura constitutus. sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. non est enim

[31] *Cum autem contrahat amicitiam*] hic aliquid desideret attentus lector. Ed. Rom. addit *virtus*, item Mss. quidam. ea est glossa; nam id intelligi debet e seq. *significatio virtutis.* melius Ms. Duisb. *contrahant:* quod tamen et ipsum ortum videtur, quod quo referretur *contrahat* non intelligebatur.

[32] *quod ad se - - alliciat atque attrahat*] *alliciat* in plerisque libris scr. reperi, itemque edd. pr. plerisque, ut Rom. Ven. 1470. Mediol.

inhumana virtus, [33] neque immanis, neque superba: quae etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat: quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. non enim tam utilitas parta par amicum, quam amici amor ipse delectat: tumque illud fit, quod ab amico est profectum, jucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus, et copiis, maximeque [34] virtute praediti (in qua plurimum est praesidii) minime alterius indigeant, liberalissimi sint, et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi, nec militiae Scipio eguisset? non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu, nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deûm fidem, atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantia vivere? haec enim est tyrannorum vita; in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis bene-

[33] *neque immanis*] hanc credo esse veram lectionem, non *immunis*, in qua explicanda se torsere viri docti. Servavit eam et Lambinus, quamquam et alteram explicare poterat.

[34] *virtute praediti.*] Revocavi cum Graevio *praediti*, quod Langius et Gruterus omiserant: nam sine hoc verbo oratio est durior.

volentiae potest esse fiducia: omnia semper suspecta, atque sollicita: nullus locus amicitiae. Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione duntaxat ad tempus. quod si forte (ut fit plerumque) ceciderint: tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. quod [35] Tarquinium dixisse ferunt, exsulantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum jam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror, illa superbia et importunitate, [36] si quemquam habere potuit. Atque ut hujus, quem dixi, mores veros amicos parare non potuere: sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna coeca est, sed eos etiam plerumque efficit coecos, quos complexa est. Itaque efferuntur illi fere fastidio, et contumacia: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. [37] Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutati, spernique ab iis veteres amicitias, [38] indulgeri novis. Quid autem stultius, quam, cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa: amicos non parare, optimam et pulcerrimam vitae, ut ita dicam, suppellectilem? etenim cetera cum parant, cui

[35] *T. dixisse ferunt, tum exsulantem se*, etc.] *tum* est alienum, repetitumque temere e superioribus. non dubitavi delere. Ms. Goth. habet *tum cum exsul esset, se*, etc. quod non displicet.

[36] *si quemquam habere potuit*] sc. fidum amicum.

[37] *Atque hoc quidem videre licet, eos*] *hoc* non potest esse verum. Conjeci *hinc*.

[38] *indulgere novis*] correxi *indulgeri:* quod antecendentia postulant et habet ed. Rom. Ms. Goth.

parent, nesciunt, nec cujus causa laborent. [39] ejus enim est istorum quodque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis, et certa possessio: ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona fortunae,
16 tamen vita inculta, et deserta ab amicis, non possit esse jucunda. Sed haec hactenus.

Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines, et quasi termini diligendi: de quibus tres video sententias ferri; quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmetipsos: alteram, ut nostra in amicos benevolentia, illorum erga nos benevolentiae pariter aequaliterque respondeat: tertiam, ut, quanti quisque seipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quae nostra causa numquam faceremus, facimus causa amicorum? precari ab indigno, supplicare; tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius: quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime: multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi, fruantur. Altera sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Ditior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia: nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. neque

[39] *ejus e. est istorum quodque*] sic sine dubio Cicero scripsit, non *quidque* aut *quicquid* ut est in ed. Rom.

enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo quid in amicitiam congeratur./ Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. saepe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandae fortunae fractior. non est igitur amici talem esse in eum, qualis ille in se est: sed potius [40] eniti, et efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque spem, cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, [41] si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, dixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quam ejus, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus. nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem, sed impuri cujusdam, aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? quinetiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum: rursum autem recte factis, commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. Quare hoc quidem praeceptum, cujuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut nequando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. quinetiam si minus felices

[40] *eniti et efficere*] malim *niti*.

[41] *si prius - - dixero.*] Sic, non *edixero* scripsit Cicero, ut libri vulgo habent. nam id verbum h. l. aptum non est.

in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum, putabat.
17 His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ulla exceptione communitas: ut, etiam si qua fortuna acciderit, ut minus justae amicorum voluntates adjuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum sit de via, modo ne summa turpitudo sequatur. est enim quatenus amicitiae dari venia possit. nec vero negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium: quam [42] blanditiis, et assentando colligere turpe est. virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est.

Sed saepe (etenim redeo ad Scipionem, cujus omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut capras, et oves quot quisque haberet, dicere posset: amicos quot haberet, non posset dicere: et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere quasi signa quaedam, et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, et stabiles, et constantes eligendi; cujus generis est magna penuria: et judicare difficile est sane, nisi expertum. experiendum autem est in ipsa amicitia. ita praecurrit amicitia judicium, tollitque experiendi potestatem. Est igitur prudentis, sustinere, [43] ut currum, sic impetum

[42] *blanditiis et assentando*] *assentando* verum esse, non *assectando*, ut vulgo habent edd. etiam Mss. ut unus Erf. res ipsa docet. et est in Ms. Salisb. nec tamen displicet lectio ed. Rom. *assentationibus*, quod et aliae habent, et Ms. Goth.

[43] *ut currum*] libri quidam ut et ed. Rom. *cursum*, nec male. sed *currum* mihi h. l. magis placet.

benevolentiae: quo utamur, [44] quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves: quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae, sordidum existiment: ubi eos inveniemus, [45] qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponant? ut, cum ex altera parte proposita haec sint, ex altera jus amicitiae, non multo illa malint? imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam: quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, [46] obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus, reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates? ad quas non est facile inventu, qui descendat. Quamquam Ennius recte:

> Amicus certus in re incerta cernitur:

tamen haec duo levitatis, et infirmitatis plerosque convincunt; aut si in bonis rebus contemnunt, aut

[44] *quasi equis tentatis*] hanc esse veram lectionem, non *temperatis*, dubitari non potest, utrumque alias habent libri scr. et edd.

[45] *qui - - anteponant.*] Vulgo *anteponent.* male. ut *anteponunt*, quod unus Ms. Erf. habet, alter antiquior *anteponit.* illud latinitas postulat et sic habet ed. Rom. Ms. Salisb

[46] *obscuratum iri se arbitrantur*] hoc sine dubio vitiosum est. nam constructio non constat, nec sensus. quid enim est h. l. *se obscuratum iri* Ms. unus Erf. habet *obscuratum esse arbitrantur.* Alter, ed. Rom. et alii libri habent *excusatum iri.* Ms. Goth *obscurari*, in margine *excusari*, quod placet. *se* plerisque libris abest. non video satis aptam correctionem.

18 in malis deserunt. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus, et paene divino.

Firmamentum autem stabilitatis, constantiaeque ejus, quam in amicitia quaerimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem praeterea, et communem, et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quae omnia pertinent ad fidelitatem. neque enim fidum potest esse multiplex ingenium, et tortuosum. Neque vero, qui non iisdem rebus movetur, et natura consentit, aut fidus, aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus, aut inferendis delectetur, aut credat oblatis: quae omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. est enim boni viri (quem eundem sapientem licet dicere) haec duo tenere in amicitia: primum, nequid fictum sit, neve simulatum: aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam. deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum, atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem, et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem: sed amicitia remissior esse debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem, facilitatemque proclivior.

19 Existit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitia,

veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio. non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum, satietates. Veterrima quaeque (ut ea vina, quae vetustatem ferunt) [47] esse debent suavissima: verumque illud est, quod dicitur, multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae: vetustas tamen suo loco conservanda est. maxima est enim vis vetustatis, et consuetudinis. atqui in ipso equo, cujus modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato, et novo: nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanimata, consuetudo valet: cum locis etiam ipsis montuosis delectemur, et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus. Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori. saepe enim excellentiae quaedam sunt: qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem colebat, suosque omnes, [48] per se esse ampliores volebat. Quod faciendum, imitandumque est omnibus: ut, si quam praestantiam virtutis,

[47] *esse debent suavissima*] an *solent?*

[48] *per se esse ampliores.*] Vulgo est *per se posse esse,* non id quidem absurde: sed tamen, quod edidi, melius. delevere et Langius, Victorius, Graevius.

ingenii, fortunae consecuti sunt, impertiant ea suis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo, vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint, et dignitati: ut in fabulis, qui aliquandiu propter ignorationem stirpis, et generis in famulatu fuerint, cum cogniti sunt, et aut deorum, aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod quidem est multo profecto magis in veris patribus, certisque faciendum. Fructus enim ingenii, et virtutis, omnisque praestantiae, tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae conjunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent: sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio, aut fortuna, aut dignitate superari. quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant: eoque magis, si habere se putant, quod officiose, et amice, et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium: quae meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. Quamobrem ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia: sic quodam modo inferiores extollere. sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant: quod non fere contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis: deinde etiam, quantum ille, quem diligas, atque adjuves, sustinere.

non enim tu possis, [49] quantumvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos [50] perducere: ut Scipio P. Rutilium potuit consulem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. Omnino amicitiae corroboratis jam confirmatisque et ingeniis, et aetatibus, judicandae sunt: nec, si qui ineunte aetate venandi, aut pilae studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. isto enim modo nutrices, et paedagogi jure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, [51] sed alio quodam modo colendi: aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores, disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec ob aliam causam ullam boni, improbis improbi, bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, [52] quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia (quod persaepe fit) impediat magnas utilitates amicorum. nec enim (ut ad fabulas redeam) Trojam [53] Neoptolemus

[49] *quantumvis licet excellas*] *licet* redundat, mihique tollendum visum est. quia abesse reperi Mss. Salisb. Goth. delevi.

[50] *perducere*] viri docti corrigunt *producere*, quod et in Ms. reperit et recepit Graevius. Est sane verbum in hac re usitatum Ciceroni: nec tamen alterum *perducere ad honores* est contemnendum.

[51] *sed alio q. modo colendi*] *colendi* a quibusdam libris abfuit. unde delendum putavere Aldus et Graevius, qui et delevit. sane *colendi* potest intelligi e *non negligendi*: nec tamen ausus sum id imitari.

[52] *quanta maxima p. e. morum studiorumque distantia*] durius mihi hoc loco dicta esse videtur *distantia*. semper suspicatus sum, legendum esse *dissensio*, quo verbo Cicero in hac re uti solet.

[53] *Neoptolemus*] quod de Neoptolemo hic traditur, omnes veteres de Achille narrant.

capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impedientem, audire voluisset. et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est, mollisque natura, et ob eam ipsam causam in amicitia parum justus. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

21 Est etiam quasi quaedam calamitas in amicitiis dimittendis nonnumquam necessaria: jam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum cum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae, et (ut Catonem dicere audivi) dissuendae magis, quam discindendae. nisi quaedam admodum intolerabilis injuria exarserit, ut neque rectum, neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio disjunctioque facienda sit. Sin autem morum, aut studiorum commutatio quaedam (ut fieri solet) facta erit, aut in reipublicae partibus dissensio intercesserit (loquor enim jam, ut paullo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis) cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. nihil enim est turpius, quam cum eo bellum gerere, qui cum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeji meo nomine se removerat (ut scitis) Scipio: propter dissensionem autem, quae erat in republica, alienatus est a collega nostro Metello. utrumque egit graviter, auctoritate, et offen-

sione animi non acerba. Quamobrem primum danda opera est, nequa [54] amicorum discidia fiant: sin tale aliquid evenerit; ut exstinctae potius amicitiae, quam oppressae esse videantur. Cavendum vero est, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae: e quibus jurgia, maledicta, contumeliae [55] gignantur. quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt: et hic honos veteri amicitiae tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur injuriam. Omnino omnium horum vitiorum, atque incommodorum una cautio est, atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiamus, neve non dignos. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus, (et quidem omnia praeclara rara) nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi [56] quod fructuosum sit: et amicos, tamquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcerrima illa, et maxime naturali carent amicitia, per se, et propter se expetenda: nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae, qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus numquam reperietur. est enim is quidem tamquam alter idem. Quod si hoc appa-

[54] *amicorum discidia*] sic libri veteres scr. ut et Erf. Salisb. non, ut vulgo est, *dissidia:* idque et res h. l. desiderat.

[55] *gignantur*] sic Ms. Goth. bene. Vulgo est *gignuntur.*

[56] *quod fructuosum fit*] sc. ad rem familiarem, aut honores, etc. sic et mox *fructus* dicitur.

ret in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant: (id enim pariter cum omni animante nascitur) deinde, ut requirant, atque appetant, ad quas se applicent, ejusdem generis animantes: idque faciunt cum desiderio, et cum quadam similitudine amoris humani: quanto id magis [57] in homine fit naturâ, qui et se ipse diligit, et alterum anquirit, cujus animum ita cum suo
22 [58] misceat, ut efficiat paene unum ex duobus? Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt: quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. in talibus ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitiae, confirmari potest: cum homines benevolentia conjuncti, primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate, justitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet, neque quidquam umquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit: [59] neque solum se colent inter se, ac diligent, sed etiam verebuntur. nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adjutrix a natura data est, non vitiorum comes: ut, quoniam solitaria non posset

57 *in homine fit naturâ*] sic libri veteres scr. et edd. unde et Graevius dedit: nisi quod e vulgato *in hominis sit*, servavit *sit*.

58 *misceat*] sic libri scr. fere. *commisceat* tamen, quod vulgo hic est, habet jam ed. Rom. Ms. Goth. *permisceat*.

59 *neque solum se colent inter se*] sic Ms. Goth. ed. Rom. et Ms. Salisb. *se* illud abesse commode non potest. *inter se* est invicem, mutuo, ut alibi apud nostrum.

virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, conjuncta et consociata cum altera perveniret: quae si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, glória, tranquillitas animi, atque jucunditas: ut, cum haec adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod cum optimum, maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est: sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique erasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus experiri cogit. Quocirca (dicendum est enim saepius) cum judicaveris, diligere oportet: non cum dilexeris, judicare. sed cum multis in rebus negligentia plectimur: tum maxime in amicis et deligendis, et colendis. praeposteris enim utimur consiliis, et acta agimus, quod vetamur veteri proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione, dirumpimus. Quo etiam magis vituperanda 28
est rei maxime necessariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt. quamquam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur. multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat: honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil levius esse existiment. itemque cetera, quae qui-

busdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. de amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rempublicam se contulerunt: et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur: et ii, qui suum negotium gerunt otiosi: postremo, ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam sentiunt, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. serpit enim, nescio quomodo, per omnium vitas amicitia: nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quinetiam si quis ea asperitate est, et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat, atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus: tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret, et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, [60] hominis omnino adspiciendi potestatem eriperet. quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audivi ab aliis senibus auditum: Si quis in coelum ascendisset, naturamque mundi, et pulcritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore; quae jucundissima fuisset, si aliquem cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod

[60] *hominis o. adspiciendi.*] In ed Graeviana majori est *adipiscendi*, errore operarum opinor: nam in altera ed. est *adspiciendi*.

tamquam adminiculum annititur: quod in amicissimo quoque dulcissimum est. Sed cum tot signis eadem 24
natura declaret, quid velit, anquirat, ac desideret: obsurdescimus tamen nescio quomodo; nec ea, quae ab ea monemur audimus. est enim varius et multiplex usus amicitiae, multaeque causae suspicionum, offensionumque dantur: quas tum evitare, tum elevare, tum ferre, sapientis est.

Una illa sublevanda offensio est, ut et utilitas in amicitia, et fides retineatur. nam et monendi amici saepe sunt, et objurgandi: et haec accipienda amice, cum benevole fiunt. Sed nescio quomodo verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

> Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium; quod est venenum amicitiae: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens, praecipitem amicum ferri sinit. maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est: primum, ut monitio acerbitate, deinde objurgatio contumelia careat: in obsequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit: assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur: quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est. aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cujus autem aures veritati clausae sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperanda est. scitum est enim illud Catonis, ut multa; Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum saepe dicere,

hos numquam. Atque illud absurdum est, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt : eam capiunt, qua debent vacare. peccasse enim se non anguntur, objurgari moleste ferunt : quod contra oportebat, delicto dolere, correctione
25 gaudere. Ut igitur et monere, et moneri, proprium est verae amicitiae : et alterum libere facere, non aspere ; alterum patienter accipere, non repugnanter : sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse majorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem. quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, [61] ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium rerum simulatio est vitiosa (tollit enim judicium veri, idque adulterat) tum amicitiae repugnat maxime. delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. nam cum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus : qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit, idemque semper ; sed varius, commutabilis, multiplex ? Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quam animus ejus, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur ?

> Negat quis ? nego : ait ? aio. postremo imperavi egomet mihi,
> Omnia assentari,

ut ait idem Terentius : sed ille sub Gnathonis per-

[61] *ad voluntatem loquentium o.*] Sic mox *ad alterius sensum ac voluntatem.* tum infra c. 26. *ad ipsorum voluntatem sermo adhibetur.* item *inique ad voluntatem dicitur.* et *voluntatem* habent Mss. etiam Erf unus et Goth. sed ed. statim Rom. habet *voluptatem* et Colon. etc. primus Graevius *voluntatem* restituit, quem nos secuti sumus.

sona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum similes cum sint, loco, fortuna, fama superiores: horum est assentatio molesta, cum ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni autem blandus amicus a vero, et internosci, tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata, et simulata a sinceris atque veris. Concio, quae ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum, et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, cum ferret legem de tribunis plebis reficiendis? Dissuasimus nos. Sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illa, dii immortales! fuit gravitas? quanta in oratione majestas? ut facile ducem populi Romani, [62] non comitem diceres. sed affuistis: et est in manibus oratio. itaque lex popularis, suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam; meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur? cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primum instituit in forum versus, agere cum populo. tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. atque id actum est praetore me, quinquennio ante, quam consul sum factus. itaque re magis, quam summa auctoritate causa illa defensa est. Quod si in scena, id est, in concione, in qua 26

[62] *non comitem*] hoc non habuit Ms. Pith. insititiumque judicabat Graevius, quia nullum commodum sensum habet: delevitque Alemannus.

rebus fictis, et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, (si modo id patefactum, et illustratum est) quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas: ne amare quidem, aut amari; cum id, quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque ea delectatur. ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur, et se maxime ipse delectet. Omnino est amans sui virtus. optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit. ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. virtute enim ipsa non tam multi praediti esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam, testimonium esse laudum suarum putant. nulla est igitur haec amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnas vero agere gratias Thais mihi?

Satis erat respondere, *Magnas; ingentes*, inquit. semper auget assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant: tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callida assentatione capiantur. aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est

excors. callidus ille, et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est. nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe assentetur: et litigare se simulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur: ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, magis cavendum est, ut in Epiclero:

> Hodie me ante omnes comicos stultos senes
> Versaris, atque luseris lautissime.

Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum, et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est, sapientium (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, 27
et conciliat amicitias, et conservat. in ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quae cum se extulit, et ostendit lumen suum, et idem aspexit, agnovitque in alio; ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor, sive amicitia. utrumque enim dictum est ab amando. amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita. Quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus sequutus sis. hac nos adolescentes benevolentia senes illos L. Paullum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum,

dileximus. haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me, et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus; ut in vestra, ut in Q. Tuberonis: equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, A. Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur; maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibus-cum tamquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanae fragiles, caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, et a quibus diligamur. caritate enim, benevolentiaque sublata omnis est e vita sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen, semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quae exstincta non est. nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara, et insignis. nemo umquam animo, aut spe majora suscipiet, qui sibi non illius memoriam, atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna, aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de republica consensus, in hac rerum privatarum consilium; in eadem requies plena oblectationis fuit. numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audivi ex eo ipse, quod nollem. una domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes, rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis

dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi? in quibus remoti ab oculis populi, omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio, et memoria, si una cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferrre nullo modo possem. sed nec illa exstincta sunt, aluntur que potius, et augentur cogitatione, et memoria: et si illis plane orbatus essem; magnum tamen afferret mihi aetas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia, tolerabilia esse debent, etiam si magna sint. Haec habui, de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita [63] virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta nihil amicitia praestabilius putetis.

63 *virtutem locetis.*] Sic libri omnes, sine sensu. Graevius conjecit corrigendum esse *virtutem colatis*, bene.

FINIS.